

Klaaglied om Agnes

Marnix Gijsen

Bezorgd door Harold Polis

bron

Marnix Gijsen, *Klaaglied om Agnes* (ed. Harold Polis). Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam 1999 (26ste druk).

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/gijs006klaa01_01/colofon.htm

© 2008 dbnl / erven Marnix Gijsen

Siehe, es weinen die Götter, es weinen die Göttinnen alle,
Dass das Schöne vergeht, dass das Vollkommene Stirbt.
Auch ein Klaglied zu sein im Mund der Geliebten ist herrlich,
Denn das Gemeine geht klanglos zum Orkus hinab.

Schiller, 'Naenie'.

Τη ἐρωτησάση

1

Toen ik zestien jaar oud was bedroeg mijn wekelijks zakgeld anderhalve mark. Dit schamel bedrag werd mij door mijn zuinige moeder in bezettingsgeld op zondagmorgen overhandigd. Veelal legde zij het eenvoudig op een hoek der keukenkast, waar ik verondersteld was het te vinden. Zodat geen enkel woord gewisseld behoefde te worden over een handeling welke haar mishaagde. Zij gaf mij deze kleine toelage enkel omdat andere ouders van onze kleinburgerlijke stand dat gewoon waren te doen en omdat een algeheel gebrek aan geldmiddelen mij wellicht in verlegenheid kon brengen ten koste van het prestige van ons gezin. Zo begreep ik het toen althans. Maar misschien was het eenvoudig een oefening in zuinigheid, die zij mij oplegde voor mijn eigen welzijn. Was dat inderdaad haar bedoeling, dan heeft haar pedagogie jammerlijk gefaald, want zodra ik later enig geld in handen heb gekregen, heb ik het roekeloos door deuren en vensters gesmeten.

Pedagogie is ook niet alles.

Zoals de meeste middenstanders van haar tijd geloofde mijn moeder in het sparen en in de soliditeit van staatsfondsen. Dat geld door toedoen van de staat aan koopkracht kon inboeten, was haar onbekend. IJverig droeg zij haar spaarpenningen naar de staatskas en met verbazing vernam zij jaren nadien, dat zij haar spaargeld evengoed in het water had kunnen werpen of, zoals zij zelf, in een zeldzame bevestiging van scepticisme, zei: 'In een offerblok der parochiekerk had kunnen steken, want dan kon het nog iets opbrengen, hier of hiernamaals'. Terwijl de kleine luiden in de Middeleeuwen ten minste nog de troost hadden de muntschroeiende vorsten in de ban te horen slaan, konden de lotgenoten van mijn moeder in hun kranten lezen dat de Minister van Geldwezen het land van de ondergang had gered door de frank op de helling vast te spijkeren. Dat er van de vastgespijkerde frank slechts eentiende overbleef, werd niet verklaard. Moeder, die een drietal keren een dergelijk avontuur meemaakte, heeft later dikwijls betoogd dat zij in feite twintig jaar van haar leven vergeefs had gespaard. Tijdens de bezetting had zij reeds de wisselvalligheid van de koopkracht van het geld vastgesteld en wanneer de uitbetaling van die armzalige anderhalve mark haar bijzonder

zwaar viel, gaf zij mij een korte, bittere verklaring van haar bevindingen op financieel gebied. Voor haar redeneringen was ik weinig vatbaar, want mij scheen het toe dat geld gemaakt was om uitgegeven te worden. Ik heb er in mijn jeugd altijd met mismoed en weerzin aan gedacht, aangezien ik het niet bezat, het dringend voor eerbare doeleinden nodig had en omdat het in de verhouding tussen moeder en mij altijd bitterheid en misverstand teweegbracht. In feite heeft dit verhaal met geld weinig te maken, al evenmin als de regen en de wind; maar toch was het een der oorzaken voor de slechte verstandhouding die tussen moeder en mij ontstond en die meerdere jaren duurde. Zij hanteerde het als een wapen, als een middel om mij afhankelijk van haar te maken. Voor mij was het als een prikkeldraad, waarover men onverhoeds struikelt bij een wandeling door het bos of in de velden.

Het eerste conflict dat mij van mijn moeder vervreemde en mij buiten onze stille huiskring om troost en vriendschap deed zoeken, ontstond toen zij mij een paar zondagen de kleine som, waarop ik meende recht te hebben, onthield. Het was een der eerste malen dat ik moest ervaren, wat ik als een onrecht beschouwde. Van die dag af wist ik dat er geen hechter gevoel in mijn leven zou zijn, want ik was

diep geschokt en ik besepte dat zelfs het dadelijk herstel van het onrecht de zaak niet goed kon maken, daar het kwaad gebeurd was en de wonde geslagen. Ik botste aan tegen een boosheid, waarvoor ik geen uitleg vond. Jaren nadien, toen ik door een achteruitgaande auto werd aangereden, stond ik even stom en verbaasd te kijken onder dit mechanische geweld, waartegen geen redeneren kon helpen en dat ook niet goed te maken viel. Heel zijn leven is de ontvankelijke kwetsbaar, en steeds op nieuwe manieren.

Wat de achterhouding van mijn weekgeld het ergste voor mij maakte, was dat ik het wilde gebruiken om op de rommelmarkt de volledige werken van Goethe te kopen. Volledige werken fascineerden mij in mijn jeugd. Ik wist wel dat ik ze nooit volledig zou lezen, maar ik had het gevoel dat het bezit van die tien deeltjes, onooglijk gedrukt op vergeeld en broos papier, mij als het ware Goethe als gevangene zou overleveren. Niets van de grote man zou mij ontsnappen; geen meesterwerk, geen tirade, zelfs geen snippetje van zijn wezen en zijn talent: der ganze Goethe. In geen taal kon men het beter zeggen. De hele Vondel zou gek hebben geklonken. Der ganze Goethe had een edele klank. Vele zondagen had ik reeds rondgelopen op de rommelmarkt waar boe-

ken in enkele stalletjes te koop lagen, tussen de plaats waar men honden van bedenkelijk ras en dikke witte konijnen met rode ogen verkocht, en die waar een West-Indische neger in keurig Nederlands een onfeilbaar middel tegen uiteenlopende kwalen aanpreeft. Verder was er een chaotische verzameling van kramen waar men ellengoederen en breiwerk aan de man bracht. Zo dikwijls had ik reeds de prijs van 'der ganze Goethe' gevraagd aan de marskramer, dat hij mij woest het bedrag toesnauwde. Daar het nu geheel buiten mijn bereik lag, besteedde ik mijn tijd aan het slenteren over de markt. Ik bleef lang stil bij de open plaats waar een fel vrouwmens, van top tot teen gedost in een nauwsluitend zwart tricot, de mannen uitdaagde tot een eerlijk gevecht in Grieks-Romeinse stijl. Herhaaldelijk ben ik daar verjaagd door mijn eerwaarde opvoeders, die een dergelijk tafereel voor mijn moraal verderfelijker achtten. Zij vergaten echter dat de pappige vormen van de virago heel wat minder suggestief waren dan de doeken van onze oude meesters in hun eigen kerk en dan de mooie naakte engelen, die de biechtstoelen versierden waarin wij elke week onze zonden gingen opbiechten.

Op het gebied der goede zeden behoefde men zich om mij niet de minste zorg te maken. Ik was een-

voudig en algeheel een boekenworm en ik wist niets af van hetgeen mijn moeder en sommige mijner wereldwijze gezellen op school 'het leven' noemden. Wat ik erover vernam vervulde mij met afkeer en weerzin, en ik verkoos de wereld te zien door de ogen der grote en edele geesten. Later heb ik gemerkt, dat ik het leven heb leren kennen door de roze brillenglazen der romantici, die schaamteloze schriftvervalsers zijn. Maar nóg later besepte ik dat zij wellicht de enige optiek geschapen hebben, die het bestaan voor mij dragelijk kon maken. Ik was, ook in mijn opstand tegen mijn moeder, een romanticus, en de harde werkelijkheid, die sommigen opzweept tot grote daden, liet mij koud. Van Goethe kende ik alleen de Faust en in Faust had ik al mijn wijsheid over de wereld en de vrouwen opgedaan. Ik kon mij niet indenken dat er iets anders over man en vrouw te zeggen viel dan wat Goethe mij openbaarde. De Faust 11 had ik mismoedig toegeslagen als onverstaanbaar.

De meisjes die ik kende leken mij van alle belang ontbloot. Het waren giechelende gansjes, die mij lichamelijk niet aantrokken en geestelijk afstootten. Ik hield mij wijsneuzig vast aan de wijsheid, die de vrouwen beschrijft als wezens met lange haren en korte gedachten. Met stomme verbazing zag ik

sommige jonge snaken op de rommelmarkt te werk gaan: ze hadden een stuk spiegel aan een ijzerdraad bevestigd en posteerden zich achter de koopsters die aan de kramen stonden te kijken, om aldus het spiegelbeeld van haar dessous op te vangen. Maar dat waren leerlingen van de openbare scholen en die waren tot moord en doodslag in staat, dat wist ik. Men had het mij gezegd.

Het enige vrouwelijke wezen, buiten mijn moeder, dat in mijn leven een rol speelde, was mijn zuster Agnes. Ik heb mij nooit tot het macabere aangetrokken gevoeld, en toen ik 'Bruges, la Morte' van Rodenbach las, heb ik het, niettegenstaande mijn romantische neigingen, potsierlijk en weerzinwekkend gevonden. Maar mijn zuster Agnes, die heel mijn leven een rol heeft gespeeld in mijn gevoelens, heb ik nooit gekend. Al wat ik van haar weet is: dat zij een jaar voor mij werd geboren, slechts een achttal weken heeft geleefd en na een ziekte van slechts een paar uur is gestorven. Ik heb mijn moeder nooit zelfs durven vragen waar zij begraven ligt. Zij is echter in mijn leven steeds een gemis geweest, een tekort aan een wezen dat had moeten bestaan en dat ik niet heb gekend. Ik heb haar verdwijnen altijd gevoeld als een onrecht mij aangedaan, maar vaak meende ik ook dat ik onrechtmatig de plaats die zij

in de wereld had leeg gelaten, ingenomen had. Een domme kinderziekte heeft mij van een zuster willen beroven en is er in feite slechts in geslaagd dat dode kind in mij te doen leven, schoner, edeler, ongerepter dan welk levend mens ter wereld. Van den beginne heb ik mij dus verongelijkt gevoeld en ik heb mij daarom op de wispelturigheden van het lot gewroken. Toen mijn moeder het mij onmogelijk maakte 'der ganze Goethe' aan te schaffen, leefde ik in de eredienst van Agnes, mijn dood zusje, en misschien was mijn verder bestaan niets anders dan een jacht op deze bleke schim, op dit wankele kind, dat in de gruwelijke verstarring der stuipen had moeten sterven.

Toen ik allang de jeugdromantiek was ontgroeid, heeft een psychiater mij gezegd, dat in mijn wezen, niettegenstaande de aanwezigheid van een uitgesproken en soms protserige viriliteit, een teveel aan vrouwelijke hormonen aanwezig was. Dikwijls heb ik daaraan gedacht toen ik, achter een zorgvuldig opgetrokken façade van mannelijkheid, mijzelf week en aarzelend voelde. Herhaaldelijk heb ik in dat overwicht van het vrouwelijke in mij een verontschuldiging voor lafheid en halfslachtigheid gevonden. Net alsof dergelijke gebreken specifiek vrouwelijk zouden zijn! Al te laat heb ik begrepen dat men

ons van man en vrouw een conventioneel beeld heeft opgehangen, dat meer steunt op de mythologie en op de maatschappelijke vooroordelen van geheel onbeschaafde óf overbeschaafde volkeren, dan op enige redelijke of eerlijke grondslag.

Toen echter was Agnes in mijn bestaan een levende werkelijkheid, een icoon waarheen ik mij richtte in uren van nood, een ideaal wezen. Later, wanneer ik allerlei redenen had om over mezelf grondig ontevreden te zijn, kwam haar beeld mij steeds voor de geest en voelde ik mij in dit leven een indringer, alsof ik schaamteloos haar plaats had ingenomen in deze wereld en Agnes' geslacht en bestemming had verraden door een man te zijn, die al te dikwijls geen man was. Wanneer het mij goed ging en ik meende dingen te hebben gedaan die de moeite waard waren, dacht ik dan weer dat ik als het ware een optelling was van Agnes en mijzelf en ik was trots omdat mijn wezen iets bevatte (te veel, zeiden de geleerde heren) van wat Schiller 'das ewig Weibliche' heeft genoemd.

Zo leefde ik in een gesloten, eng begrensde wereld. Moeder was zwijgzaam en vol zorgen. Voor mij had zij slechts een soort misprijzend medelijden over, alhoewel zij zich om mij letterlijk afsloofde. Zij zag het leven donker in en kon zich zelden weerhou-

den mij te doen gevoelen, dat wat mij te wachten stond geen enkele reden tot verblijding kon brengen. Hoe dikwijls heb ik niet verlangd geboren te zijn ergens in Italië of Spanje, waar, naar men zei, het volk blijmoedig, luchthartig en oppervlakkig leeft en waar men het bestaan opvat als spel en dans. De stamspreuk van ons gezin was: 'het leven is geen lach'. Niemand die deze wijsheid had begrepen, durfde het aan dat sombere leven tot een feest te maken, tegen dat lot op te staan en aan de levensvreugde een kans te geven. Alle remmen aangeschroefd, ging ik het leven tegemoet.

Zoals al mijn makkers, zoals iedereen rondom mij, werd ik opgevoed in de eerbied, ja de erediens van het verleden. Men zeurde ons de oren vol over wat onze voorvaderen eeuwen geleden hadden gedaan en men drong erop aan dat we fier zouden zijn, omdat een Brugse slager de Franse adel versloeg en omdat Rubens verbazend veel en verbijsterend knap geschilderd heeft. Ten slotte moesten we wel de indruk krijgen dat wij, ieder van ons persoonlijk, Philips de Castillon in de modder hadden doen bijten en dat wij, allen samen en elk alleen, Hélène Fourment met en zonder pelsje hadden gekonterfeit. Met bitterheid en met een soort verbeterd wanhoop zagen wij hoe een oude gevel, die de trage 'tand des

tijds' getrotseerd had, werd afgebroken om de plaats te ruimen voor een gebouw, dat aan alle vereisten van gezondheidsleer en veiligheid voldeed. Dit leek ons een zege van het barbarendom. Al wat oud was werd ons als schoon en eerbiedwaardig, als beter en edeler dan het actuele, voorgesteld; want voor de dingen van de dag hadden wij geen aandacht en de dingen van morgen lieten wij over aan de vulgaire geesten, die zich met de levende werkelijkheid wilden encanaileren. Wij werden opgevoed als toekomstige bewaarders van dat reusachtige museum van oudheden, dat ons land naar het oordeel der beste geesten moest zijn. Geen mens dacht eraan onze energie, onze geestdrift te richten naar een toekomst, die de aarde schoner en ruimer zou maken voor eenieder.

Wij vonden de wereld van het verleden goed. Wij zouden die instandhouden en herstellen, desnoods in bordpapier. Vele jaren heeft het mij gekost om uit dit decor los te breken, en zij die mij uit dit duffe en kunstmatige kader heeft bevrijd, zij, die mij deed begrijpen dat het verleden niet veel meer dan laffe behaagzucht en zelfbedrog verwekken kan, was ook zij, die mij in mijn romantische jeugd verscheen als de enige, glansrijke werkelijkheid van dit leven, de vrouw die men liefheeft en die deze liefde beantwoordt.

2

De gang van het leven onder de bezetting was traag. Voor mij was dat geen gemis, want ik kende geen ander tempo, en het feit dat de Duitse verordeningen de burgers het reizen vrijwel onmogelijk maakten, hinderde mij niet. Leuven was even onbereikbaar geworden als Constantinopel. Maar de vaderstad lag rondom ons, en haar te ontdekken in al haar humeuren en aspecten was avontuur genoeg. De avond dreef ons allen binnenshuis onder het lamplicht en alleen de zondagen bleven een probleem.

Ik had mij al vroeg bevrijd van de traditionele burgerlijke zondagswandeling met mijn moeder, een slentergang langs de grote warenhuizen, langs de kathedraal en het oude stadhuis tot aan de stroom, die grauw en verlaten lag onder de zware, luie wolken. Ik verafschuwde deze plechtige ommegang, die mij letterlijk uitputte en mij altijd toescheen als een toegeven aan het burgerlijk vereiste om op zondag, op zijn zondags uitgedost, stijf en

ongemakkelijk in harde kleren, gezien te worden door een aantal bekenden, die met hetzelfde doel dezelfde gang verrichtten. Wat mij in mijn opstand tegen dit vervelende conformisme versterkte, was dat de wandeling onherroepelijk besloot met een bezoek aan een of andere kerk, waarin een lang lof werd gezongen. Zodra ik de reuk van de walmen wierook gewaarwerd, zodra ik het fijn gerinkel der schelletjes, het gezang en al de spectaculaire uiterlijkheden van de eredienst waarnam, zodra ik tientallen meters boven mij de drukkende duisternis der gotische gewelven voelde, werd ik opstandig en misselijk. Zelfs daar waar de gotische lijnen der pilaren gebroken en verzacht werden door het gesticuleer van krijtwitte, barokke beelden, verweerde ik mij, omdat de hele bedoening, deze indrukwekkende slagorde van artistieke effecten en bedwelmende geuren mijn oordeel scheen te bedreigen en mijn gemoed trachtte te ontroeren. Zoals Pascal de eerste boeken van Euclides herontdekt had, zo, dacht ik met ongewettigde trots, had ik, heel alleen en zonder het protestantisme te kennen, die leer op mijn eentje ontdekt in al wat in haar reageert tegen uiterlijk vertoon. Zo sterk was in mij deze weerzin, dat ik er op een zondag in slaagde, dankzij het inademen van een golf wierook, die een koorknaap boosaardig

mij onder de neus zwaaide, mijn maag te ontstellen, zeer tot beschaming van mijn moeder. Dit incident, de bekroning van mijn passieve verzetscampagne, maakte het mij mogelijk aan de zondagse slentergang door de stad en langs de uitstalramen te ontsnappen. Het was de eerste stap naar de vrijheid van beweging, die ik allang wenste, maar waarvan het mogelijk gebruik mij nog niet duidelijk voor de geest stond.

Mijn leermeesters, die een waakzaam oog op mij hielden, hadden op een of andere wijze lucht gekregen van mijn eigenaardige weerzin tegen kerkbezoek en tegen deftige wandelingen. Zij behandelden mij als een abnormaal geval. Aan thuisblijven op zondagmiddag dacht ik niet. Sport was in onze kringen uit den boze, goed voor het rapaille der achterbuurten. Lang en veel lezen werd mij ook streng afgeraden, omdat niemand weet wat een jongen al niet in handen krijgt. Zo werd mij op het hart gedrukt de zondagmiddag nuttig te besteden door het bezoeken van de bioscoopvertoningen, welke in de parochiale zaal van onze rustige wijk door de geestelijkheid ten behoeve der jeugd werden ingericht. Ik had slechts eenmaal een bioscoop bezocht en was er met zere ogen uitgekomen, innerlijk een beetje vernederd, omdat ik weinig anders te zien had ge-

kregen dan zwaar besnorde kerels, die elkaar met overdreven gebaren reusachtige taarten in het gezicht wierpen. Deze parochiale bioscoop was helemaal anders, zei men mij. Hij was opvoedend en vermakelijk, les en ontspanning, met tegelijk nu en dan de kans om eens hartelijk en gezond te lachen. De entreprijs was zeer laag. Toen ik mijn moeder mededeelde dat ik ernaartoe wilde, gaf zij mij dadelijk het nodige bedragje, doch bleef bij haar besluit om mij mijn regelmatig zakgeld te onthouden. Deze modus vivendi beviel mij in het geheel niet, maar ik hoopte dat zij eerlang op haar besluit zou terugkomen en was erg benieuwd naar de vertoningen.

Onze wijk had niets bijzonders. Als wijk bestond zij eigenlijk alleen op papier en in de ogen der politie. Er waren wel wijken in onze stad, welke een eigen karakter hadden. Sommige bestonden uit oude straten en eeuwenoude huizen, waarin zich door de tijd een traditie had gevormd. Onverklaarbare gebruiken bleven er voortbestaan, plaatselijke toespelingen werden er alleen door de ingezetenen begrepen. Er leefde een soort lokale folklore. Ook aan de buitenkanten der stad waren er wijken met een eigen leven en karakter. Afgezonderd van het aristocratische centrum, werden de bewoners zich daar vroeg of laat bewust van hun saamhorigheid, meest-

al in ellende en ontbering gegroeid. Onze wijk echter werd uitsluitend bewoond door kleine burgers die vreesden, door het al te sterk bevestigen van hun persoonlijkheid, de beter door het lot bedeedden te ontstemmen. Ook stonden zij erop niet te worden verward met de bewoners der volkswijken, die een agressieve zelfstandigheid aan de dag legden. Daarom was onze wijk vooral een parochie. De neringdoenden dachten er niet aan wijkfeesten te organiseren, zij rekenden in alle publieke aangelegenheden op de kerk. De parochiale feestzaal, de uitleenbibliotheek, de scholen, dat waren de gezellige middelpunten van ons maatschappelijk leven. Boven dat alles torende de kerk, een indrukwekkend licht gebouw, zonder veel smaak opgetrokken, doch helder en vriendelijk van uitzicht, zonder de grafkilte en de zilte lucht der eerbiedwaardige oude monumenten van de middenstad. Ik was er goed in thuis en voelde er zelden de ingeboren, lijfelijke afkeer, die oude tempels bij mij verwekken. Ook in de uitleenbibliotheek voelde ik mij op mijn plaats, een tijdlang had ik zelfs als bibliothecaris dienstgedaan. Maar ik legde ten slotte dit kleine ambt neer, toen ik alle beschikbare boeken uitgelezen had. Alleen de feestzaal vermeed ik stelselmatig. Toen ik nog een kind was had men mij in een kabouterspel betrokken

waar ik, naar het scheen, vrij goed mijn rol speelde. Doch bij de eerste publieke vertoning had ik mijn lange baard afgetrokken, omdat de kapokvezels mij ongenadig kittelden. Daarop werd van mijn talent afgezien. Toen ik mij aanbood voor de tweede vertoning werd ik vriendelijk maar beslist naar huis gezonden. Die vernedering had mij vele jaren uit de feestzaal verwijderd gehouden.

Daar ik nooit van uur of tijd wist, kwam ik natuurlijk een goed eind te laat bij mijn eerste bezoek in de bioscoopvertoning. Ik strompelde in de duisternis naar een zetel, sloeg onwillekeurig de harde houten klapstoel met geweld omlaag en zakte neer. Voor ik aan het donker en aan het trillende beeld op het doek gewoon was, werd ik getroffen door de muziek die de film moest begeleiden. Een oude juffrouw uit de buurt, een der menigvuldige oude vrijsters die altijd voor een goed werk te vinden waren, bespeelde de piano. Zij deed het met verstand en energie en op de passende momenten zelfs met gevoel. Voor muziek was ik doorgaans schuw, want ik wist dat zij mij op onverklaarbare wijze diep ontroerde, mij week maakte en murw, en tegen dergelijke gemoedstoestanden hadden moeder en mijn opvoeders mij al jaren gewaarschuwd. Vaag was ik mezelf bewust dat in al wat mij onredelijk beroerde

een gevaar voor mij schulde, en zeer bepaald wist ik, dat ik meer aan dit dreigement blootstond dan anderen. Maar de muziek van juffrouw Wouters was onschadelijk, opwekkend en licht. Het was een ononderbroken begeleiding die niet op improvisatie berustte, maar wel op een handige aanpassing van aria's en muziekstukken, die ongeveer de atmosfeer van de film vertolkten. Daar op het doek voor het ogenblik niets anders te zien was dan het gevecht tussen twee krabben, die er als olifanten zo groot uitzagen, sloot ik de ogen, want voor dieren had ik niet de minste belangstelling en vooral niet voor gedochten die ik niet kende. Vrij snel merkte ik op dat de pianiste Le Lac de Côme, Poète et Paysan en La Prière d'une Vierge als grondslag genomen had van haar repertoire en dat brokstukken uit deze drie geliefkoosde composities ook voorkwamen in de fantasieën waarmee zij haar overgangen opluisterde. Het krabbengevecht bleef duren en, naar een oogopslag mij toeliet te zien, het werd gaandeweg brutaler en gruwelijker. Ik lag in mijn zetel gezakt met de ogen toe, toen ik achter mij de deur der zaal hoorde opengaan. Dadelijk daarop strompelden twee figuren langs mij heen: twee meisjes probeerden in de rij door te schuiven. Onhandig zoals altijd, wilde ik mijn hoed oprapen maar legde het zo aan boord, dat

het tweede meisje over mijn voeten struikelde en met een korte gil over mij heen viel. Toen de twee meisjes eindelijk gezeten waren, ze hadden naar mijn gestamelde verontschuldigungen niet geluisterd, begonnen zij dadelijk een druk fluistergesprek. Blijkbaar konden de worstelende krabben ook haar niet bekoren. Ik luisterde verstrooid, alhoewel ik niet verwachtte uit die gansjes een verstandig woord te horen. De ene, die mij de oudste scheen voor zover de schemering in de zaal mij toeliet te oordelen, vroeg aan mijn buurvrouw of ze ooit naar het toneel was gaan kijken. Het meisje zei: 'Ja, ééns, verleden week.' 'En wat werd er gespeeld?' vroeg de andere. Er lag naar mijn gevoelens iets uitdagends in de stem van mijn buurvrouw, toen ze na een korte aarzeling antwoordde: 'De naakte vrouw.' Onvermijdelijk kwam de vraag: 'Is ze opgetreden?' en ietwat verveeld kwam het antwoord: 'Natuurlijk niet.'

Dit korte gesprek tussen Agnes die naast mij zat en haar gezellin Henriëtte - ik had de namen reeds afgeluisterd - bracht mij zeer in de war. Een meisje uit onze omgeving, die de titel van dit waarschijnlijk Franse stuk uitsprak met een zekere bravado, was voor mij iets geheel nieuws. Lang was ik in Faust stilgebleven wanneer de diep ontstelde grijsaard stamelt: 'Verweile doch, du bist so schön...', doch

de gemengde aard van mijn ontroering begreep ik niet. Alleen wist ik dat het verschijnen van het naakte vrouwelijke lichaam een ontsteltenis moest tweebrengen, die met de platte grapjes van mijn wereldse schoolkameraden niets gemeen had. Zover ik mij kon inbeelden was de vrouw een wezen, dat men met stomme eerbied benaderde, dat men niet aanraakte tenzij in een volkomen kuis contact, een mysterie waartoe al het beste in de man aangetrokken werd, maar dat op onbegrijpelijke wijze kon verkeren in het gruwelijke gedoe, waarover het toneel van de stad mij al een en ander had geleerd. Mijn opvoeding was zo geweest, dat zij de werkelijkheid van de menselijke verhoudingen als een noodzakelijk kwaad voorstelde, een toegeving aan onze lagere natuur, die slechts goedge maakt kon worden door de opofferingen, de lasten en de ongelukken: de tol welke voor deze concessie betaald moest worden. Deze Agnes, die naast mij zat en wier elleboog nu en dan de mijne aanstootte - zij trok hem telkens schichtig terug - verwonderde mij en intrigeerde mij. Ik begon langzamerhand haar trekken te onderscheiden; zij was heel wat kleiner dan ik en zeker een jaar jonger. Ik raadde dat zij blond was, dat haar ogen blauw waren. Haar profiel was niet groots maar zeer regelmatig en haar voorhoofd, zoals bij

vele onzer meisjes, lichtelijk gebold, hetgeen mij onmiddellijk de primitieve madonna's onzer schilderschool te binnen bracht. Toen ik achteromkeek alsof ik in de zaal iets zien wilde, merkte ik dat ze twee lange vlechten droeg en een driehoekig hoedje op had, ietwat te zwaar voor haar klein en delicaat gezicht. Haar mond leek me zeer beslist, maar klein. De lijn van haar kin was zuiver en goed van verhouding. Mijn rijkgeschakeerde lectuur had mij geleerd dat de ideale neus Grieks moet zijn; ik had tevergeefs al vele jaren naar een Griekse neus gezocht en er slechts eens een gezien die bij benadering daarvoor kon doorgaan en dan nog wel bij een gewezen bokser die door een tegenstander hardhandig behandeld was geworden. Het resultaat was mij tegengevallen. Het stoorde mij dan ook niet, dat Agnes een krachtige, lichtelijk gebogen neus had die aan haar profiel een energieke uitdrukking gaf.

Toen het lange krabbengevecht eindelijk tot een beslissing was gekomen, hetgeen duidelijk voorspeld werd door de sinistere galoppade van juffrouw Wouters op de toetsen, gingen de lichten weer aan en drong iedereen naar buiten voor de pauze. In groepjes wandelden de jongens en de meisjes - eerst angstvallig gescheiden - over het speelplein van de school. Een rij hoge populieren stond aan de

ene zijde, achteraf gaapten de toiletten en langs de twee andere kanten waren de schoollokalen gelegen. Ik ontmoette een paar vrienden en bekenden uit school en wij liepen samen het speelflein op en af. Spraakzaam ben ik onder mannen nooit geweest en ook hier was ik weer een zwijgzaam meeloper. Armand de Vos voerde zoals altijd het hoogste woord. Hij was een opgeschoten slungel, het gezicht vol sproeten en de haren tot diep in de nek. Over alles en nog wat wist hij zijn woordje te zeggen. De krabben hadden hem maar matig geboeid en hij pakte uit met een lang verhaal over een liefdesfilm, die hij in de stad had gezien en waarin een beeldschone actrice minutenlang de held had gezoend. De toelichtingen die daarop volgden kwetsten mijn gevoeligheid diep en ik slenterde lusteloos met het groepje mee. Tegen het einde der pauze liepen wij aan tegen een vijftal giechelende meisjes waartoe Agnes en Henriëtte behoorden. Ik had geen van die kinderen ooit opgemerkt in de parochie, want ik was gewoon in een boek verdiept over straat te lopen. De Vos hield ze staande en stelde ons allen voor, met veel kwinkslagen. Onhandig begroetten wij mekaar; ik meende vaag te horen dat Agnes, De Muynck heette en Henriëtte, Van Damme. Ik hield langer dan het nodig of gepast was, de hand van Ag-

nes in de mijne. Die was opvallend klein en merkwaardig koel. Ik keek haar in het gelaat, maar zenuwachtig keek zij langs mij heen, pratend met Henriëtte, die spottend stond toe te kijken. Ik sloeg de ogen neer en merkte hoe armelijk de twee meisjes gekleed waren. De oorlogsjaren hadden blijkbaar ook haar gezinnen beproefd. Agnes droeg een jasje dat, duidelijk te groot voor haar, uit een dikke, grove stof vervaardigd was. Om het uitzicht van haar jasje te verbeteren, stak zij de beide handen in de zakken, zodat de stof rechtrok over haar lichaam en aldus zware plooien vormde. Ik zag ook dat het kledingstuk gekeerd was, net zoals mijn jas en overjas, zodat wij beiden dus de binnenkant van een pak naar buiten droegen. Bij mij stond alles verkeerd en ik ergerde er mij aan dat men het zakje, dat links op de borst had moeten staan, rechts kon vinden. Alleen kleine dingen hebben in onze jeugd belang. Doorgaans dacht ik aan dit alles niet veel, omdat tal van mijn gezellen in hetzelfde geval waren, maar op dat ogenblik kwam mij dit pijnlijk scherp te binnen. Ik voelde mij vernederd daar ik niet wist hoe een gesprek te beginnen of, als inleiding althans, de onontbeerlijke grapjes te vertellen, toen de bel ons weer naar de bioscoop riep. De meisjes liepen vlug de zaal binnen. Ik volgde en ging op dezelfde plaats zitten als

tevoren. Was het toeval of opzet, maar ik vond thans Henriëtte naast mij in plaats van Agnes. Verstrooid volgde ik de film die ons over het bestaan en de zorgen van de indianen van Peru inlichtte. Juffrouw Wouters zorgde voor tinkelende noten wanneer een bende lama's op het doek verscheen en zelfs voor een dissonant toen een der dieren onverwacht en krachtig naar zijn herder spuwde.

Ik herinnerde mij ergens te hebben gelezen dat verliefdheid in de maag begint. Mogelijk had ik een dier cynisch-wijze spreuken der Fransen, die beweren dat een vrouw een man door middel van de maag moet vasthouden, al te letterlijk begrepen, maar ik voelde me werkelijk lichamelijk ontsteld omdat Agnes twee plaatsen verder zat en omdat ik verliefd op haar was geworden in enkele minuten en niet wist hoe ik, na een vluchtige kennismaking en wat onbegrijpelijk gestamel van mijn kant, haar mijn genegenheid zou betonen.

Bij het einde der vertoning was er een groot geharrewar en ik zag in de verte het markiezinnenhoedje van Agnes achter de kerk verdwijnen.

3

Ik was in die jaren stellig een pedant en teruggetrokken jongmens. Een oude vriend van onze familie die mij aandachtig had gadeslagen sedert mijn eerste successen op school, had aan mijn moeder gezegd: hij bezit geen ijdelheid, alleen een onbedaarlijke hoogmoed, die hem ver kan brengen of in het verderf storten. Door een toeval had ik deze uitspraak vernomen die mij toen als orakeltaal in de oren klonk. Ik overwoog langdurig het eerste deel en meende dat het onjuist was. Ik stond erop netjes gekleed te gaan, maar de oorlog dwong mijn moeder tot grote zuinigheid en zo liep ik rond met een gekeerd pak, een overjas die ik lastig dichtknopen kon en een hoed die zulke brede randen had dat ik eruitzag als een leerling van de tekenacademie. Dit laatste hinderde mij niet zozeer, want ik had mij een lavallièredasje aangeschaft, dat me een min of meer artistiek uitzicht gaf. Ik had een paar versjes over de natuur en de Schelde in een studentenblaadje laten

verschijnen en dacht mij voorbestemd voor een letterkundige loopbaan. Mijn houding en mijn uitzicht isoleerden mij van mijn medestudenten, of liever zij vergemakkelijkten mijn eenzaamheid. Men liet mij links liggen, overtuigd dat ik een asociale natuur bezat. In huis waakte mijn moeder ervoor, dat ik mij uitsluitend met mijn studie zou bezighouden en het was haar trots, dat ik nooit gedwongen werd enig huishoudelijk karwei te verrichten. Zo was het mij mogelijk mij geheel te concentreren op de dingen van de geest, waardoor ten slotte de uiterlijkheden van het bestaan hun belang gingen verliezen. Eten deed ik tot ergernis van mijn moeder al lezende. Zij nam mij dit erg kwalijk, niet omdat zij het als een gebrek aan vormen beschouwde, maar omdat zij het ongezond achtte. Praten over de kleine dingen van de dag leek haar nutteloos, en over zaken van meer gewicht wenste zij zich tegenover mij niet uit te laten. Haar zorgen vertrouwde zij toe aan haar oudere broer, die regelmatig op bezoek kwam en haar met raad en hulp kon bijstaan. Met stomme verbazing heb ik in mijn jeugd gezien hoe sommige mijner klasgenoten zich te goed deden aan zekere spijzen, kieskeurig waren op hun voedsel en aan dit alles groot belang schenen te hechten. Ik heb later een jaar lang geleefd op chocolade, brood en melk en er mij goed bij bevonden.

Toen ik Agnes ontmoette was ik dus geheel onthecht van de stoffelijke dingen. Ik was ijel, bereid tot grote daden en tot een grote liefde, zo sprak ik hoogdravend tot mezelf. Er was, ik zie het nu duidelijk, geen berekening in mij, geen zorg voor de toekomst. Alleen een uitgepuurd kristallen heden. Ik herinner mij duidelijk dat ik na een lange, pijnlijke ziekte, die mij sterk had vermagerd, het bezoek ontving van de priester der parochie. Hij bekeek me verbaasd en zei voor zich heen: 'Ge zijt schoon...' Maar dadelijk hervatte hij zich en, mijn moeder toesprekend zei hij: 'Een schone ziel.' Niemand heeft mij later ooit schoon genoemd, want de ogen stonden mij diep in het hoofd, de oren ver van de kop en mijn mond trok ietwat schuin. Wat de priester bedoelde begreep ik toen ik heimelijk in mijn zakspiegeltje keek en mijn nog koortsige ogen donker zag branden. Wat daaraan schoon kon zijn was alleen een behoefte aan mateloosheid, aan dingen en daden buiten de gewone proportie van mijn kalm en bekrompen, afhankelijk bestaan. Ik las toen de 'levens' van Plutarchus en wist dat Alexander op twintigjarige leeftijd de wereld veroverd had. Er schoot mij niet veel tijd meer over, zei ik tot mijzelf. Ik stond bereid tot iets groots, iets dat mij een beangstigende vreugde zou schenken en wellicht ook een mateloos verdriet. Welke

vorm dit zou aannemen, kon ik niet raden. Soms dacht ik: ik zal een heilige zijn. Dan weer zei ik tot mezelf: ik zal een demon worden. Ik dacht daarbij dan aan de heroïsche Don Juan van Mozart, die tot op het einde van zijn lasterlijk bestaan kan verkondigen: '*A torto di viltate tacciato mai sarò...* maar nooit zal de vlek der lafheid mij besmetten.' Tussen die twee uitersten, tussen de heilige, die altijd en tot alles wat de wereld biedt 'neen' zegt, en de verleider, die wie hem weerstreefde door de vuigste middelen tot overgave dwong, scheen mij geen ruimte mogelijk. Wat daartussen lag was minderwaardig en dus verwerpelijik.

Toen ik, na mijn ontmoeting met Agnes, gewaarwerd dat haar beeld mij niet uit de geest bleef, dat ik integendeel uren aan haar dacht, was ik zeer ontsteld. Het korte gesprek dat ik had beluisterd, de toon waarop zij de titel van het stuk van Henri Bataille had uitgesproken, kwam mij te binnen en ik gebruikte deze herinnering als een wapen om mijn gevoelens te bestrijden. Een meisje, dat zo sprak, scheen mij niet geschikt voor nadere kennismaking. Het vervulde mij met onbehagen en onzekerheid. Dan dacht ik weer aan de enkele woorden die wij hadden gewisseld, aan haar ietwat schorre stem, aan de wijze waarop zij al sprekend het hoofd boog, en

voor zich heen keek naar de tip van haar versleten schoenen, ofwel zag ik hoe zij het hoofd naar achteren wierp, zodat het driehoekig hoedje plots als een aardige omlijsting rond haar gelaat stond en hoe zij dan kirrend lachte. Zonder heesheid, maar toch zonder veel klank. Zij leek niet op de meisjes die ik kende en die door druk gepraat en nog drukkere en altijd hoekige gebaren, dadelijk trachtten indruk te maken op de jongens die zij ontmoetten. Zij was anders, zij was enig. Zij was Agnes. Zij was mijn dode zuster. Ik weet niet hoe ik die verschuiving van het dode kind naar het levende meisje in mij bewerkte. Alleen omwille van de naam? Ik leefde in een sfeer waarin alleen het abnormale mij natuurlijk en vanzelfsprekend voorkwam. Ik tastte rond in een duistere wereld waarvan ik het grondplan niet kende. En wat kon mij beletten te geloven aan een beschikking van het lot, die mij in de donkere bioscoopzaal had geplaatst naast deze Agnes, die anders was dan alle andere meisjes en mij nu toescheen, plotseling en onwederroepelijk, als een bestemming en een bode uit het verre vaderland dat ik nog niet betreden had? Ik dankte het lot dat wij elkaar zo doodgewoon hadden ontmoet. Mijn kameraden hadden allerlei avontuurtjes en wisten hoe zij met een of andere grove grap een gesprek moesten beginnen. Ik was daarin

niet bedreven. Wanneer ik Agnes weer mocht zien, zou ik ten minste kunnen praten over de gekke krabbenfilm. In de duisternis had ik haar leren kennen. In de duisternis, dacht ik, had ik mijn zusje Agnes opgevolgd in de schoot van mijn moeder. Zo lang had ik reeds over dit alles nagedacht, dat ik wist dat ik een elftal maanden na de geboorte van Agnes, mijn zuster, ter wereld was gekomen. Al wist ik niets van het leven tussen man en vrouw, toch besepte ik, dat ik door mijn vader uit het niets was geroepen als een troost en een vergelding voor dit diepe verdriet. Had mijn moeder mij al wenend om het dode kind ontvangen? Wanneer ik daarover nadacht, 's avonds bij de lamp gezeten terwijl mijn moeder breide, had ik dikwijls een schuldig gevoel als om een bekoring. Maar zover had ik mij reeds bevrijd van de geijkte formules, waarmee men de bedrukte ouders in onze stand troostte, dat ik ertoe neigde een bredere gerechtigheid te aanvaarden dan die gewaagde 'van een engeltje in de hemel' en 'van de Heer slaat niet of Hij zelf'. Ik stelde mij soms met angst voor dat mijn moeder in mijn gedachten lezen zou en ik, zoals in een angstdroom, volkomen naakt en erbarmelijk zou staan in de schande van mijn onbehoorlijke overpeinzingen. Deze overwegingen die mij allang bezighielden waren echter volkomen schuldeloos,

want ik had me beslist afzijdig gehouden van de walgelijke, obscene gesprekken van mijn klasgenoten, terwijl ook mijn vele en verheven lectuur mij gevormd en een adel gegeven had aan mijn gedachten, die, meende ik, anderen ontbeerden. Eenzelfde argeloosheid heb ik slechts tientallen jaren later ontdekt, toen een meisje mij in alle eenvoud zei: 'Ik ben in Amsterdam ontvangen maar te Parijs geboren.' Toen begreep ik dat de Chinezen en andere oosterse volkeren gelijk hebben, wanneer ze iedereen een jaar ongeveer ouder maken dan wij zouden doen, omdat zij de leeftijd van de mens berekenen bij de ontvangenis en niet bij de geboorte. Ik leefde zo in een geheime gedachtewereld, waarvan ik de sleutel aan niemand toevertrouwen kon. Ik had slechts een vage kameraad, die wellicht voor mijn opvattingen vatbaar kon zijn, een gevoelige, vroegrijpe jongen, die op zijn veertiende jaar plotseling een boek over biologie had ontdekt met vreselijke rode en vleeskleurig getinte platen. Deze doorsneden van zwangere vrouwen, deze nauwkeurige afbeeldingen van foetussen in verschillende stadia van ontwikkeling, hadden hem zo in de war gebracht, dat hij zijn ouders haatte. Ik had mij van hem afgewend toen hij mij met trillende stem, op retorische wijze had gevraagd, een vraag die geen antwoord vereiste:

‘Waarom ben ik geboren?’ Voor ik hem kon antwoorden: ‘Door Gods wil...’ had hij mij een antwoord gegeven, zo brutaal en zo onrechtvaardig, dat ik ervan gruwde, maar ik kon mij niet ontveinzen dat hij zijn vader misprees, omdat hij, Alfred, uit de abrupte verrukking van de coïtus was ontstaan en uit de ontstellende dracht van zijn moeder.

In het voorgevoel dat in afzienbare tijd het harde leven mijn argeloosheid zou ontwijden, schreef ik een versje van Gezelle op mijn boeken:

*Had ik al de schatten van de wereld, ik
Gaf ze voor een kinderharte geerne, ik.*

Wat er met mij en Agnes zou gebeuren, kon of wilde ik niet raden. Met Alfred, mijn kameraad, had ik soms door onze hoofdstraat geslenterd op feest- of hoogtijdagen. Jonge echtparen, op hun zondags uitgedost, defileerden bij dozijnen. De vrouwen, in te klein schoeisel, duwden weelderige kinderwagens. De mannen rookten zware sigaren en deden alsof zij hoogst toevallig meeliepen met hun vrouw, die naar de modemagazijnen gluurde, doch niet stil durfde houden voor de uitstalramen. Alfred had mij gezegd hoe hij een dergelijke toekomst afschuwelijk vond. Met krachtdadige scheldwoorden schilderde hij een logge karikatuur van dit burgerlijke bestaan. Gesticulerend stond hij soms stil op het brede gaan-

pad van onze hoofdstraat en, wijzend naar de tientallen ongestoord kuierende paren met hun kroost, riep hij theatraal: 'Moet dat zo voortgaan? Zullen ze zo blijven voortwandelen, geslacht na geslacht? Hebben ze zo gewandeld sedert de 14e eeuw door deze straat?' Tegen zijn ijle opwindning kon ik slechts inbrengen dat het menselijk geluk scheen te bestaan uit het gezin, en dat hij niet boos hoefde te worden wanneer deze brave lieden, na een week hard werk, een luchtje kwamen scheppen in de mooiste winkelstraat. Maar Alfred was een opstandige, een nihilist. Zijn walging van de wereld werd aangewakkerd door godsdienstige elementen: onze opvoeders maakten inderdaad een bestendige propaganda tegen hetgeen zij, met een vage maar dreigende formule, omschreven als 'de wereld', waarbij gewoonlijk ook dadelijk 'het vlees' werd genoemd. Het was een oord vol gevaar en bederf, en Alfred had in zijn ontijdige lectuur ontdekt, dat zijn eigen huishoudelijk milieu gebaseerd was op de onnoemelijke schande van de geslachtsdaad. Hij trachtte in mij een volgeling te vinden, opdat wij samen zouden kunnen afgeven op een bestaan dat niets scheen te bieden dan afstotelijke dubbelzinnigheid en burgerlijke genoegzaamheid. Met bittere triomf was hij mij komen verklaren hoe grotesk pijnlijk een bevalling kon

zijn, het einde, de zogenaamde bekroning, van al dat gezocht in de maneschijn, al dat gekweel en gekwijn waarover men zoveel kon lezen en horen, ook in onze onmiddellijke omgeving. Ik hoorde deze razende Roeland gelaten aan, want een antwoord, behalve een korte instemmende onderbreking, had hij niet nodig. Hij zocht alleen maar een toehoorder, en die had hij in mij gevonden. Al zijn razen, zijn taal die obscener werd naarmate zijn uitvallen van woede erger werden, raakten mij niet, want zijn obsceniteit was niet van het walgelijk gehalte van die mijner andere schoolmakers. Voor hém was het obscene vreselijk; zij verlustigden er zich in. Alfred gebruikte het als een middel tot zelfschennis en pijniging. In zoverre kon ik hem volgen, dat ik met de lage techniek der driften niets gemeen wilde hebben en mij bereid hield voor grote, heldere dingen, voor een eredienst der vrouw, zoals de ridders der verre Middeleeuwen die pleegden.

Over mijn ontmoeting met Agnes en de wijze waarop dit mij had ontsteld, wilde of durfde ik Alfred niets zeggen. Ik wist zeker dat hij het hem onbekende meisje zou beschuldigen van allerlei vieze en grove bedoelingen. En indien ik hem het korte gesprek over 'De naakte vrouw' had verteld, zou hij er voldoende voedsel in gevonden hebben om mij van

nadere kennismaking met Agnes te doen afzien. Wanneer ik over de toekomst nadacht, voelde ik dadelijk dat mijn verhouding tot Agnes mij voorgoed en volkomen ging afscheiden van elke mannelijke kameraadschap.

Ik liep een paar malen voorbij haar huis in de hoop haar te ontmoeten, maar zonder succes. Mijn onrust en onbehaaglijkheid groeiden, doordat, telkens wanneer ik, hopen haar te zien, in haar straat kwam, het hart mij letterlijk begon te bonzen en mijn keel droog werd. Een dergelijk gevoel had ik enkel gekend toen ik als kind op het punt stond een of ander vergrijp te begaan en op het laatste ogenblik aarzelde. Met angst en verbazing bemerkte ik dat mijn gevoelens voor Agnes in staat waren mij fysiek diep te ontstellen. Ik had samen met Alfred dikwijls gespot met de pijnen der liefde, met het zuchten en klagen der romantische geliefden op postkaarten en in balladen; nu ondervond ik aan den lijve dat zelfs het eerste begin der liefde mij geestelijk in onrust stortte, en mij inderdaad lichamelijk ziek maakte. Ik had haast Agnes terug te zien, opdat deze radeloosheid en deze pijn zouden verdwijnen en opgelost worden in rust en helder geluk.

4

Ik heb Agnes slechts na een week teruggezien. Met de sluwheid aan jonge verliefden eigen, slaagde ik erin haar van haar gezellin Henriëtte te scheiden en naast haar plaats te nemen op de laatste rij der harde banken van de parochiale bioscoop. Ik had in de brave weekbladen, waarop mijn moeder plichtsgetrouw geabonneerd was, tal van ontroerende verhalen gelezen waarin sprake was van 'kalverliefde' en, beseffende dat deze gekke uitdrukking op mij toepasselijk kon zijn, voelde ik mij kregelig, onrustig en bezwaard. In de stad geboren en opgevoed wist ik amper wat een kalf was, maar ik besepte dat de uitdrukking niet als compliment was bedoeld. Ik zat naast Agnes en wist dat de duisternis van de zaal en de film die voor ons werd afgerold onmogelijk een verontschuldiging konden zijn voor mijn gespannen stilzwijgen. Ik moest luchtig en geestig zijn. Ik moest een paar superieur klinkende opmerkingen in haar oren fluisteren, en zo, al badinerend, een

verhouding beginnen die mijn verder leven met loodzware ernst zou beheersen. Men heeft goed spotten met de klaverliefde van een zeventienjarige, maar ik weet dat dit eerste besef van de donkere macht, die ons leven moet beheersen, aan de jongen onverhoeds een inzicht en een doorzicht geeft, dat hij later nooit meer kan herwinnen. Agnes zat naast mij, stijf en recht, hardnekkig kijkend naar het doek; maar ik voelde dat zij niet wist wat zich daarop afspeelde en besepte dat ook zij van mijn algehele geestelijke afwezigheid bewust was. Als de film van zijn rad ware gedraaid, de lichten in de zaal eensklaps aangegaan waren, zou dat voldoende geweest zijn om mijn leven een andere wending te geven. Ik slaagde erin mij geheel te ontdebelen. Innerlijk beschouwde ik mezelf zoals ik was een week tevoren, en daarna hoe ik zat naast Agnes met een vage angst en een nog vager verlangen naar onbepaalde en zwaar dreigende dingen. Had ik dit houvast niet gehad, deze erbarmelijke geestelijke gymnastiek, om mij bezig te houden, dan ware ik op de vlucht geslagen. Zo zat ik in het halfduister der zaal, niet wetend dat ik mijn lot niet ontgaan kon, onzeker of het mij tot grootheid of tot laagheid zou leiden. Het voorgevoel van de eerste ernstige gebeurtenis in mijn leven deed mij sidderen. Angstvallig week ik opzij wan-

neer Agnes' arm of elleboog mij beroerde en nodeloos excuseerde ik mij telkens totdat we ten slotte beiden zo ver mogelijk van elkaar zaten, links en rechts leunend op de armen van de harde klapstoelen.

Toen de pauze was aangebroken en het publiek rumoerig naar buiten drong, bleek het dat het regende. Wij liepen op en af in de brede, lange gang die naar de straat leidde en stonden ten slotte aan de uitgangspoort te kijken naar de regen. Recht over ons was de kerk, somber vóór het lof en droevig van uitzicht thans. Een gevoel van mateloze hulpeloosheid kwam over mij. De zondagnamiddagverveling, verhoogd door de troosteloze regen en de dikke, vuilbewolkte lucht, viel zwaar rond mij neer. Agnes stond zwijgend naast mij. Wanneer ik soms steelsgewijs haar klein profiel bekeek, meende ik te merken dat zij van al de nare gevoelens, die mij bereden, niets gewaarwerd en dat zij er tevreden, haast vrolijk uitzag. Haar fijngetekende mondhoeken trilden als door lichte spot bewogen. Wij hebben daar een lange tijd in de regen gestaan want opeens werd ik gewaar, dat het gejoel in de gang had opgehouden en iedereen in de zaal terug was.

Ik vroeg Agnes of zij wilde terugkeren naar de vertoning. Zij hief het hoofd naar mij op - lijk een

vogeltje dat drinkt - dacht ik, en zei: 'Ik loop liever door de regen.' Wij stapten buiten. Het motregende en slierten mist daalden rond ons neer. Ik voelde mij opgelucht en begon te praten. Agnes luisterde. Ik stak de draak met de opvoedkundige films van de bioscoop. Agnes vertrouwde me toe dat het leven der krabben haar ook koud liet. De straten glinsterden en waren haast volkomen verlaten. Enkel het geknars van een verre tram was hoorbaar en hier en daar een kerkklok. Wij slenterden door de uitgestorven voorstad, waar het gras welig tussen de keien tierde en de enige tekenen van leven waren wat gebral uit een of andere herberg of het getinkel van de winkelbel van een banketbakker. Agnes vertelde van haar gezellinnen en meesteressen, guitige, onbeduidende dingen die ik aanhoorde of het gewichtige verklaringen waren. Wat ik te zeggen had was al even onnozel en onbelangrijk. Ik wist echter, dat dit alles maar een voorspel was, een verre omweg naar wat mij op het hart lag en ik meende te voelen dat ook Agnes zich in wijde kringen bewoog rond een kern, die wij geen van beiden durfden te genaken. Ik had het al zover gebracht, zei ik fier tot mezelf, dat wij, spijbelend, als kameraden samen praten konden. En ik had ook reeds de kans gevonden te laten doorschemeren dat ik niet was zoals mijn gezellen

op school, die aan niets anders dachten dan aan dingen die met de geest geen verband hielden. In dit pauwstaarten was ik echter, achteraf gezien, bescheiden, want ik had zelfs niet uitgepakt met het fantastische bric-à-brac dat ik in mijn geest had opgestapeld door overdadige en wanordelijke lectuur. Ik was gelukkig in Agnes een toehoorder te hebben gevonden en niet een van die meisjes die hun ongemak trachten te verbergen en te overwinnen door druk te doen en de man tot de rol van luisteraar te dwingen. Toen wij een goed uur in de motregen hadden rondgelopen, waren wij ongeveer terug bij ons uitgangspunt gekomen. Agnes vroeg of ik niet tot bij haar thuis wilde gaan. Dit voorstel, dat mij verblijdde, maakte mij tevens ongerust. Ik was zeer mensenschuw en het vooruitzicht te moeten kennismaken met haar familie, hun waarschijnlijk ironische blikken en misschien schampere opmerkingen te moeten verdragen, schrikte mij af. Maar hoe kon ik weigeren zonder haar te kwetsen? Hoe kon ik weigeren zonder mijzelf de kans te ontzeggen nader tot haar te komen?

Agnes' vader was onderwijzer geweest in een parochiale instelling en had met christelijke gelatenheid een gezin van zes grootgebracht, met heldenmoed jaar aan jaar vechtend tegen de armoede. Door

speciale gunst en privilege was zijn weduwe blijven inwonen in een huis dat aan de kerk en de school toebehoorde. Het leek gebouwd door een waanzinnige architect of door een vrek die elke duim grond had willen benutten. Aan de straatzijde was het breed en bijna indrukwekkend, doch zodra men binnenstapte liep de rechtermuur schuin en het hele geval eindigde op een scherpe punt. De kamers werden kleiner en kleiner, hun vormen gekker en gekker en wat voor tuin doorging was een kleine driehoek, omschaduwde door de hoge schoolgebouwen. Daar zelfs een talrijk en arm gezin een plaats in huis moest hebben die ongebruikt bleef, een ontvangkamer waar niemand ooit in ontvangen werd, leefden de weduwe en de kinderen in het middenvertrek, waarin een Leuvense kachel met een lange buis, zoals men er slechts op de dorpen ziet, een beetje gezelligheid bracht. De drie broers en twee zusters van Agnes kampeerden rond de kachel, terwijl de moeder aan de grote keukentafel zat. De goede warmte sloeg mij tegen toen wij binnentraden. De kennismaking met het gezin was vrij summier, niemand zei meer dan een groet, behalve de moeder die mij vriendelijk vroeg of mijn beide ouders nog leefden en daarna dadelijk opstond om koffie voor ons te zetten. Toen zij bij de kachel bezig was, vonden de

drie broers daarin een aanleiding om te verdwijnen en ook een zuster vertrok. We bleven gevierden achter, Agnes' oudste zuster, Carla, was een krachtige verschijning met een open, rond gezicht, een landelijk figuur, die sterk contrasteerde met de tengerheid en de witte gelaatskleur van Agnes. Het gezin was uit het Land van Waas naar de stad gekomen toen Carla reeds een volwassen meisje was, terwijl Agnes als stadskind bleek was opgegroeid. Toen de vier andere kinderen verdwenen kreeg ik het gevoel dat ik het gezin had gesplitst en dat ik voortaan op de vriendschap en de sympathie van de moeder, van Carla en van Agnes kon rekenen. Ik was inderdaad altijd op mijn hoede en deelde de mensen in twee kampen in: zij die met en zij die tegen mij waren. Vaandelvluchtigen of overlopers kon ik niet begrijpen of voorzien. Wat ik bij dat eerste bezoek bij Agnes heb verteld, weet ik niet meer. Weer en wind, de bioscoop, de school, mijn plannen, waren de onderwerpen, meen ik, terwijl Agnes' moeder de koffiekant hanteerde en mij, naar de gewoonte der buitenmensen, aanmoedigde om het brood en de kaas eer aan te doen. De zitkamer-eetkamer werd beheerst door een geschilderd portret van de overleden vader, een man van rond de vijftig die droefgeestig op de wereld neerkeek. Alles in het huis was zuiver en

ordelijk, en op het eerste gezicht kon men bezwaarlijk raden, dat de weduwe elke dag wonderen van vindingrijkheid moest verrichten om haar gezin in het leven te houden. Toen de moeder uitgepraat was, zorgde Carla voor het gesprek. In aanwezigheid van derden kon ik onmogelijk met Agnes praten; maar Carla begon met hartelijke en lichte ironie mij uit te dagen en dwong mij haar van antwoord te dienen. Toen ik na een tijdje aanstalten maakte om afscheid te nemen van de moeder en van haar, duwde zij Agnes en mij in de nauwe gang en zei al lachend: 'We zullen de deur maar dichtdoen.' Zo stonden wij in de halfduistere gang. Agnes die met de ruimte vertrouwd was en mij nog net bijtijds verhinderde een grote bloempot van een standaard te duwen, hield mijn hand vast en voor ze, even aarzelend, de straatdeur opende, vroeg ze: 'Zul je terugkomen?' Ik zei met aandrang 'ja', doch voegde ik erbij, dat ik nog hoopte met haar te gaan wandelen bij regen of zonneschijn.

Ik kon mijn wandeling en mijn bezoek bij de familie van Agnes onmogelijk aan mijn moeder vertellen en nog minder kon ik haar inlichten omtrent mijn gevoelens voor Agnes. Ik besepte dat Agnes en haar gezin, de moeder en Carla die ik aan mijn kant rekende, de broers en het zeer jonge zusje die ik als te-

gen mij beschouwde, een gesloten wereld moesten blijven bij mij aan huis. Ik kende de opvattingen van mijn moeder over hetgeen een deftige familie bepaalde en wist dat daarin een mate van stoffelijke welvaart en een zeker decorum pasten, die bij Agnes thuis ongetwijfeld ver te zoeken waren. Mij stoorde dit niet, want het samenzijn bij Agnes, haar bijna smekende vraag, de intimiteit van dat korte uur en de hartelijke ironie van haar krachtige zuster, vervulden mij met een grote en warme vreugde.

Al brandde ik van verlangen aan mijn moeder of aan Alfred te zeggen dat ik Agnes gevonden had, toch zweeg ik. Mijn moeder vreesde ik te kwetsen, alleen reeds door het uitspreken van die voornaam, die zij nooit zonder tranen vermeldde. Wat de harde Alfred zou gezegd hebben over mijn eventuele mededeling, kon ik raden: mijn bekentenis zou als een verraad beschouwd worden. Ik kon zijn spot verwachten en de sarcastische afbeelding van wat hij mijn burgerlijk geluk zou hebben genoemd. In mijzelf gekeerd en geheel alleen in een nieuwe gevoelswereld, kon ik natuurlijk mijn ongeduld tot de volgende zondag niet bedwingen. Ik deed omwegen om aanwezig te zijn wanneer Agnes haar school, die slechts op enkele stappen van haar woning gelegen was, verliet, maar zij was altijd in gezelschap van de

hinderlijke Henriëtte en ik kon niet bedenken hoe ik haar in het gewoel van haar gezellinnen zou kunnen afzonderen. Toevallig ontdekte ik dat Agnes soms naar de late kerkdienst van onze parochiekerk kwam. Tot de verbazing van mijn moeder kondigde ik haar aan dat ik wenste het lof bij te wonen.

De eerste drie dagen zag ik Agnes niet. Ik dacht eraan mijn ongewoon kerkbezoek op te geven; maar toen ik de vierde dag aarzelend naar de kerk slenterde, zag ik haar het gebouw binnenstappen met de onvermijdelijke Henriëtte. Ik volgde de meisjes en zette mij neer, enkele rijen achter haar. Henriëtte was een lang opgeschoten kind, ongeduldig en bruusk in haar bewegingen, die blijkbaar niet alleen uit devotie naar de avonddienst kwam, maar veeleer om de jongens van haar leeftijd te ontmoeten. Agnes zat stil, haar korte blonde vlechten hingen onbeweeglijk onder haar driehoekig hoedje neer. De eerste twee dagen vertrokken de meisjes dadelijk na de benedictie en ik kon haar onmogelijk, zonder opzien te verwekken, achternalopen. De zondag daarop zag ik Agnes weer en slaagde erin Henriëtte kwijt te raken. Toen de film juist begonnen was, slopen wij de zaal uit en liepen automatisch de weg op van onze eerste wandeling. Wij bespraken wat wij thuis zouden vertellen, indien men ons over het pro-

gramma zou ondervragen. Met een beetje verbeelding konden wij wel voortborduren op de gegevens die wij kenden. Toen ik merkte dat wij aan 't beramen waren hoe wij onze huisgenoten zouden beliegen, werd het mij ongemakkelijk te moede. Liegen lag niet in mijn gewoonte en van mijn leermeesters had ik aangenomen dat het veel verkieslijker was geen antwoord te geven dan een leugenachtig. Het resultaat was hetzelfde, maar de fout was kleiner of zelfs onbestaand. Dat was hun lering.

5

Van toen af waren wij onafscheidelijk. Al had ik in honderd boeken gelezen dat men zijn liefde moest 'verklaren', liefst met een stroom van welluidende woorden, toch was ik niet bij machte dit romantische voorschrift te volgen.

De toren van onze kathedraal is hoog, de liederen zeggen zelfs 'hemelhoog'. Om hem te bestijgen volgt men een wenteltrap die hoe langer hoe enger wordt. Vóór men de bries voelt aanstormen door het stenen kantwerk van de zware balustrade, vóór men het wijde landschap van stad en stroom te zien krijgt, vóór men die bons van trots en uitdagende vreugde op het hart ontvangt omdat de vaderstad zo majestueus en zo mild daar voor u ligt, moet men op de trappen hier en daar rusten. Enge gleufvensters tonen een snipper lucht en groen, een smal uitzicht op daken en kerken. Boven en beneden hoort men lachende paartjes stijgen en dalen, maar dan wordt het een paar ogenblikken stil. De bezoekers zijn

aangeland boven op het terras en de stemmen der dalenden verzwakken gaandeweg. Alleen de wind suist door de kleine opening in de wand en de zon werpt op een paar trappen een vinger licht.

Het is daar, hoog in de lucht van mijn vaderstad, met een blik op het zoete Land van Waas waar Agnes geboren was, dat ik haar mijn liefde heb betoond. Onhandig en schuchter maar toch bewust van de haast sacramentele plechtigheid van deze eerste geste, van deze maagdelijke en mannelijke bekentenis. Wat geeft het nu of ik haar vlechten ter hand heb genomen, of dat ik mijn hand op haar handen legde in haar schoot? Zij begreep mij en weerstond niet de druk van mijn hand. Wij werden gestoord door een paartje dat verder omhoog wilde en de weg door ons versperd vond. Wij stonden op. Ik hielp Agnes en voelde hoe haar lichaam tegen het mijne aan leunde. Al zingend zijn wij samen naar de hoogste trans van de toren geklommen. Ik was nu zeker. Het was volkomen overbodig de conventionele frases te gebruiken en ik wist al te wel dat het werkwoord 'beminnen', zoals men het enkel in boeken leest of het op toneel hoort, in mijn mond potsierlijk zou hebben geklonken. Jongens en meisjes van mijn stand namen hun toevlucht tot kinderlijkgroteske formules om hun gevoelens te doen

kennen. Ook dat had ik kunnen vermijden.

Boven op de hoogste trans van de toren stonden wij en waar wij ons keerden was de wereld ontroerend schoon. Wanneer wij leunden tegen de balustrade, vijf eeuwen geleden gebouwd en door de tijd rusteloos aangeknaagd, steunden wij als tegen het verleden zélf van ons volk. Keken wij naar beneden dan was daar de stroom, die door dichters bezongen werd als een schalkse godheid, door schilders uitgebeeld in zijn altijd wisselende gedaante, door de heren van de handel en de zeevaart geprezen als de slagader van ons aller bestaan. Daar was de stad met haar grijze en rode daken, de haven en de schepen allerhande en verder de zoete polders, eindeloos, mild en vrij. Het was mij of ik dit ontzagwekkende landschap aan Agnes' voeten legde en of zij deze hulde zwijgend aanvaardde als een natuurlijk gevolg van mijn tedere geste op de wenteltrap. Die hinderlijke kinderziekte van het intellect, het nationalisme, was mij vreemd, maar toch kon ik op dat ogenblik niet ontkomen aan het gevoel dat wij samen daarboven, jong en helder, ledig van elke smet des levens, maar vol van edele gevoelens, ons zelve toewijdden aan deze gemeenschap, wier geest als een zachte nevel boven de daken en over de kronkelende stroom moest zweven. Ik stond wantrouwig tegen elke mys-

tiek, vooral tegen die welke mij onze eigen gemeenschap als een uitverkoren volk wilde doen aanvaarden, maar toch begreep ik, terwijl de wind suisde rond ons en hoog boven ons een vlag woest wapperde, dat er van ons verleden een bezieling kon uitgaan. Ik kon die verering echter niet begrijpen zoals die van de archeoloog, maar wel als die van de schepper, de doener van dingen.

Ik weet dat ik in hoogdravende bewoordingen heb trachten te zeggen aan Agnes wat in mij omging. Later las ik het grapje van de jonge dichter die met zijn liefje langs het strand wandelt en tot de zee roept: 'Klots voort, o zee, klots voort', waarop het meisje met bewondering uitroept: 'Waarachtig, Jaap, ze doet het!' Misschien was ik zoals de dichter en Agnes zoals zijn liefje. Het heeft geen belang en tenslotte is het gekke verhaaltje ontroerend. Dat Agnes voortaan in mij zou geloven, wist ik. De vraag was, hoe ik haar geloof waardig zou zijn. Ik was van oordeel dat de man in de verhouding der geslachten de leider moest zijn, de verantwoordelijke, dat de vrouw hem vertrouwen moest schenken en hem volgen. Niets had mij in mijn opvoeding en omgeving voorbereid om te aanvaarden dat Agnes een persoonlijkheid zou hebben die ik moest eerbiedigen, die rechten bezat en deze kon doen gelden. In

mij was aanwezig, op een vanzelfsprekende, normale manier, gespijsd door eeuwen ervaring en voorrecht, een ontzaggelijk, spontaan, mannelijk egoïsme. Wie mij dit op dit ogenblik had gezegd, zou mij zeer verbaasd hebben. Wie mij zou betoogd hebben dat ik in mijn 'verovering' van Agnes niet veel beter was dan de man der spelonken, die zijn vrouwelijke buit naar binnen sleepte, zou ik hebben uitgelachen in het bewustzijn dat enkel edele gevoelens mij dreven. Hoe kon ik echter mijn handelingen verklaren, dat beslag nemen op het hart en het lichaam van een meisje, dan door hetgeen men mij had aangeleerd en als normaal voorgesteld? In een volkomen burgerlijk gezin opgebracht, wist ik niets van de spontane gelijkheid der geslachten, die ik later in arbeidersgezinnen ontdekte, in een omgeving waar de last der ellende harder drukte op de vrouw dan op de man, zodat de vrouw, buiten alle sociale conventies om, haar persoonlijkheid deed gelden op dezelfde voet als de man. Deze beschouwingen, die na jaren als een 'hineininterpretieren' van een jeugdliefde kunnen klinken, hebben hun belang omdat ik me slechts laat bewust ben geworden van hetgeen mij nu, als verklaarbaar zo niet te verontschuldigen, maar grondeloos, mannelijk egoïsme toeschijnt. De cynische vooruitzichten van mijn vriend Alfred

kwamen mij nooit uit de geest, ook niet toen ik in stille vervoering hoog op de toren Agnes tegen mij voelde leunen. Ik wist dat wij moesten afdalen, naar de stad, naar het leven dat wachtte. Het leven der kleine burgerij waar wij toe behoorden, met zijn 'kwartier', met de kammervolle bevellingen, de kinderwagen die Agnes, naar het gebruik van onze streek op zondagmiddag door de hoofdstraten zou voortduwen, terwijl ik naast haar zou stappen, de pijp zuigend en misschien wel gewapend met een wandelstok met zilveren knop. Maar ik voelde me ook in staat om boven dit burgerlijk schrikbeeld uit te groeien en uit de afschrikbarende, burgerlijke elementen van dit beeld iets te doen groeien, dat aan het kleinste in ons en rond ons adel en wijding zou geven. Der Mann muss hinaus in's feindliche Leben. Daarna kwam het 'Streben', en duidelijk was dat ik een Streber moest zijn. Trots zou ik geantwoord hebben aan wien mij het woord Streber toeriep, dat ik *streben* zou voor iets meer, iets diepers en hogers dan hetgeen ik reeds met afgrondelijke walg rond mij zag leven en dat ik intuïtief vreesde als een gevaar van elk moment, gericht tegen mij en een edele toekomst. Deze tegenstelling in mij, deze vermetelheid om de wereld te tarten in haar laagheid en toch haar vormen te aanvaarden om ze te overwinnen en

als om het ware opnieuw te bezielen en te reinigen door een edele hartstocht, deze tegenspraak was ik mij slechts ten dele bewust. Het leed voor mij geen twijfel dat Agnes en ik de wereld opnieuw zouden beginnen en beter maken. Wij waren alleen, zoals we alleen stonden op het terras van de toren toen de avond viel en de lichten in de duizenden huizen onder ons één voor één begonnen te flikkeren, terwijl aan de overzijde van de stroom de schijnwerpers der auto's op de lange rijweg uit het oosten, gaandeweg feller werden, terwijl de beiaard achter ons begon te bonzen en het hele gebouw een leven kreeg dat wij tot dan toe niet hadden vermoed.

Was ik zo van mezelf vervuld, dat ik aan Agnes slechts dacht omdat ik bestond en leefde? Wat zei Agnes terwijl de wind onze woorden verwaaide en elk gesprek onmogelijk maakte? Beschouwde ik haar reeds als mijn bezit en eigendom? Agnes was veel meer dan een onderdanige schim naast een opgeschroefde romantische slungel. Zij was zichzelf. Zij kende beter dan ik de nood der mensen. Zij onderging zoals ik de exaltatie van dit grootse toneel, maar terwijl ik, ryzend boven het detail en niets ziend dan het enorme en het nobele van het schouwspel, in de wolken bewoog, voelde zij met een onzeggelijk begripen het leed en de ellende die ons

verborgen bleven door onze lijfelijke afscheiding van de stad. Ik hoorde haar door de windvlagen heen zeggen: 'Schoon maar droevig', omdat zij de volkswijken had bezocht en de verschrikking der oude buurten kende.

Wij zijn zeer vlug de lange wenteltrap afgedaald terwijl de zinkende zon bloedrood door de gleufvensters straalde. Toen wij met knikkende knieën op het kleine marktplein stonden voor de kathedraal heb ik haar arm genomen en zo zijn we zwijgend door de stille stad gelopen tot aan onze wijk. Bij het afscheid heb ik haar voor het eerst gezoend. Er was niets grotesks in deze omhelzing, waarbij ik haar trillende lippen vermeed en enkel haar matte wangen aanraakte. De straat was stil en duister. De huizen waren donker en verlaten. Gras groeide tussen de plaveien. Er was slechts een verre, lage lantaren. Wij wisten dat elk gebaar van vertedering door voorbijgangers met ironie zou zijn begroet en misschien met schunnige aanmoedigingen worden onderlijnd.

Toen ik Agnes om de straathoek zag verdwijnen, overviel mij een grote loomheid en was ik diep ongelukkig. Toen reeds wist ik dat de aanwezigheid der geliefde de enige voorwaarde is voor rust en geluk. Toen reeds besepte ik dat elk afscheid, voorge-

schreven door sociale conventie en noodzaak, een belediging was, ons gevoel en ons wezen aangedaan. Toen Agnes vertrok, haar zachte stappen weerklonken nog in de stille straat, viel iets van mij weg dat mij in de laatste uren onmetelijk had verrijkt, dat mij zelfvertrouwen en geloof gegeven had, dat mij in een wolk van heroïsche gevoelens had doen leven. Al zei ik tot mezelf: een jongen zoent een meisje voor het eerst, in een banale lege straat, zij gaat haars weegs, hij gaat zijn gang. Dat is alles. Dat gebeurt duizendvoudig in deze stad en onder elke breedtegraad. Het is hopeloos banaal. Toch wist ik wel dat het niet banaal was, voor mij noch voor haar. En dat deze daad, onbeduidend en onhandig, ietwat potsierlijk zelfs in mijn ogen en misschien hoeveel meer in de hare, over een deel van mijn leven, van het hare ook, zou beslissen. De brutale, dreigende uitdaging die de wereld is voor elk jong mens, had ik daardoor aanvaard. Waar miljoenen hadden gefaald zouden wij zegevieren. Op de toren had ik in mijn overmoed aan Agnes gezegd: Wij zullen de wereld schoner maken. Wij zullen van meet af aan beginnen.

Deze zalige overmoed, die mij hoog in de lucht had opgezweept, verdween toen ik alleen de korte weg naar huis moest afleggen, langs de huizen die

angstvallig gesloten waren, tuk op stilte, en waar het leven samengetrokken was achter het ongebruikte salon en de zelden gebruikte eetkamer, in de veranda en de keuken. Het enige merkbare licht brandde ergens op een tweede of derde verdieping, en men kon voelen dat daar een zieke naar het hameren van de koorts aan zijn slapen lag te luisteren, of een oud mens wachtte op de dood. De radio had toen het huiselijk leven nog niet vernield en wanneer muziek weerklonk, wist men dat er een feest aan de gang was of dat brooddronken kerels hun baldadige gedragingen en hun schaamte daarover in lawaai trachtten te smoren. Hoe zullen wij ooit het rustige ritme onzer jeugd terugvinden in de kakofonie van onze huidige wereld? Het kader, de stijl van mijn omgeving, het klimaat vooral, hadden een diepe invloed op mijn stemmingen en mijn gemoed. Waarschijnlijk had ik uit mijn wanordelijke lectuur het denkbeeld opgedaan dat een mens, vooral een jong mens, zijn hart in samenklank moest brengen met de loop der getijden en zelfs met de wisseling der dagen. De dichters hadden mij geleerd dat de lente blij was, de zomer rijp, de herfst vrolijk en de winter somber. Niemand, behalve zij die door hun geld en positie de kans hadden de gure seizoenen te ontvluchten, dacht eraan deze scala van stemmingen te

wijzigen en blij te durven zijn in de winter of zorgzaam in de lente. Wel wisten mijn opvoeders mij te vertellen dat elk seizoen zijn schoonheid in zich droeg, en besteedden zij veel zorg om mij de symboliek der wisselende getijden te doen inzien, maar dat belette mij niet soms mistroostig te zijn in de zon en uitgelaten in de motregen. Zolang ik alleen was geweest, van nu af aan was mijn eenzaamheid uit, had ik mij zo laten op en af gaan met de barometer. Toen ik in het naar huis keren mijn loomheid en mismoedigheid gewaarwerd, meende ik kort daarop, dat ik mij onwillekeurig door de stilte en de onvermijdelijke regen had laten beïnvloeden op de dag zelf dat Agnes in mijn leven was getreden, ik in het hare, en dat mijn vage betrachtingen en verlangens eindelijk een middelpunt en een doel hadden gevonden. Zeer scherp zag ik reeds vóór mij dat mijn leven voortaan een verweer zou zijn tegen de wereld, zelfs tegen de elementen. Onvermijdelijk was toen in mij de behoefte aan het heroïsche en hij die mij zou gezegd hebben, dat het tafereel van mijn voorgenomen strijd tegen de machten van weer en wind, van zon en ongetij, al even potsierlijk was als de verzen uit de cantaten van Emmanuel Hiel, zou ik niet hebben begrepen of als een minderwaardig, onbegrijpend mens hebben beschouwd. Het kind dat leert lopen

is grotesk in zijn bewegingen; maar wie het beschouwt in het kader van zijn bestemming kan het niet ontgaan dat de eerste stappen, veeleer dan een kans tot grappige en gemakkelijke ouderlijke vertedering, een schrikwekkend en groots schouwspel opleveren. Wat weten wij tenslotte van de triomfantelijke gevoelens van het wicht dat voor het eerst rechtop loopt, voorzichtig balancerend of onhandig op zijn vieren neertuimelend, dat met haast nog dierlijke eenvoud door die eerste stappen bewust wordt dat het een weg begint, die voor ons reeds ten einde spoedt? Begint het zijn loopbaan als een veroveraar, met de voor ons onverstaanbare kreet: Ruim baan, nu is het mijn beurt? Wat betekent zijn stralend gezichtje, zijn kraaien anders dan een uitdrukking van vertrouwen in zichzelf en in de toekomst die voor ons aan 't krimpen is? Zo ook verging het mij nu ik de eerste stap had gezet in mijn liefdewereld: ik waggelde nog, maar ik ging vooruit. Ik vreesde te vallen, maar wenste alleen te zijn en door niemand te worden gesteund.

6

De oorlog was ten einde gelopen zonder dat hij het gezin van Agnes of het mijne ernstig had beroerd. Wij stonden samen op het marktplein toen de vreemde vlag omlaagkwam van de toren en onze landskleuren gehesen werden. Oude mensen, die jaren hadden gewacht op hun zonen die achter het front lagen, braken in tranen uit. Enkele jonge mannen, die de terugkeer der wettelijke machten vreesden als de veroordeling van hun stoutste dromen, bekeken deze betraande gezichten met eerbied maar zonder meegevoel. De atmosfeer in de stad was ongewoon en bevreemdend; geheel in elkaar opgaand had Agnes noch ik deelgenomen aan het drama dat zich rond ons afspeelde in de laatste maanden. Wat tot de tijd behoorde was ons haast volkomen vreemd. Wij leefden in het absolute. Voor ons betekende de vrede enkel een grotere bewegingsvrijheid. Mijn moeder was meer tolerant geworden en daar ik de school verlaten had en op zoek

was naar een betrekking, werden mijn gangen en wegen niet meer angstvallig nagegaan. Ook Agnes werd niet langer als een kind behandeld. Wij hebben er ruim gebruik van gemaakt om het land rond ons te ontdekken en voor onze gevoelens en gesprekken een kader te zoeken dat wij ons waardig achtten. In de lente die op de bevrijding volgde zijn wij naar elkander toegegroeid, niet in de banale omgeving van de dode straten, waar mijn vroegere schoolmakers hun liefde tegen de donkere inrijpoorten duwden, niet in de melaatse gangen, waar zij schuilden tegen de regen en de spot der voorbijgangers, maar overal waar het landschap ons bezielen kon, waar wij bezit konden nemen van een deel der aarde binnen ons bereik, alleen en luisterrijk, zeker van ons jonge recht op geluk.

Wel was ik fatsoenshalve verplicht regelmatig bij Agnes aan huis te verschijnen. Daar onderging ik de zachte, vermoeide goedheid van haar moeder en voelde ik de warme spot van haar oudste zuster, die mij weldadig prikkelde. Haar broers had ik nader leren kennen, maar de wereld van hun belangstelling was niet de mijne en ik moet hun, door mijn jeugd en onhandige zwijgzaamheid, een meelijwekkende en ietwat potsierlijke figuur hebben toegeschenen. Alleen de jongste der drie was mij genegen, dacht ik;

maar hij was in die dagen niet meer dan een blond en week kind. Agnes' jongste zuster, Veerle, was toen aan het opbloeien en bekeek mijn omgang met Agnes met een voor mij haast lastige aandacht. Maar ik meende te bemerken dat zij door mijn genegenheid voor Agnes ontroerd werd.

Op een avond voeren Agnes en ik op een plezierboot de Schelde af. Zij had een wit kleed aan en haar vlechten waren onder een klein hoedje verborgen. Enkele lampions verlichtten het dek en ergens kraste een grammofoon, maar de danswoede van na de oorlog was nog niet uitgebroken en het publiek aan boord wist weinig af van de nieuwe passen, zodat, toen wij de stad waren voorbijgevaren, de patroon zijn muziekdoos stillegde en wij zwijgend voortvoeren over de stroom. Koel maanlicht lag over het water en over de platte polders. Niets dan het ruisen der schroef achteraan en wat gedempt gepraat rond ons. Wij lagen over de leuning van het schepje en keken nu eens naar de maan, dan weer naar het ruisende water. Jaren later heb ik dagen gestaard naar de schroeflijn achter de oceaanstomer die mij naar het vaderland voerde of mij terugbracht naar mijn overzeese eenzaamheid. Het was telkens met angst of met weemoed dat ik het spoor van het schip zag verdwijnen in de wijde watervlakte. Doch toen Ag-

nes en ik bij nacht naar Lillo voeren was er niets dan vrede en hoge verwachting in mij. De lampions werden gedoofd nadat er een opgevlamd was en in het maanlicht bewogen de passagiers zich als schimmen over het dek. Naast mij voelde ik de zachte warmte van Agnes' lichaam en de geur van haar vlechten. Ik wist dat de jonge mannen van mijn leeftijd in dergelijke omstandigheden op hun doel afgingen, maar zulk een gedachte, zulk een behoefte was mij vreemd. Ik kon mij geen ander, geen hoger geluk inbeelden dan een stil en harmonisch samenzijn, gedrenkt in een lichte poëtische melancholie. Toen wij bij de linkeroever aanlegden en een tijdlang langs de kleine vissers- en jachthaven rondliepen, waarvan het vulgaire en dagelijkse uitzicht door het maanlicht werd veredeld, verdween ook deze melancholie en voelde ik mij, naast de geliefde, luchthartig en zalig. Wij keerden weer; toen achter de laatste bocht van de stroom de rede zichtbaar werd, de maanbelichte stad met haar schaarse lichten, de grote schepen feestelijk a giorno, toen begonnen de gasten op de boot de liederen te zingen waarin de glorie van ons gemenebest op trotse wijze verkondigd werd en, ook al verweerde ik mij intuïtief tegen alle lokale protserij, toch voelden Agnes en ik op dat ogenblik mee met de banale dichter en de nog banalere com-

ponist en waren wij beiden fier en gelukkig aan dat stuk grond toe te behoren.

Deze avond was voor mij van grote betekenis omdat wij haast de gehele tijd zwijgzaam naast elkaar waren geweest, niets hadden gezegd dat niet door derden kon worden gehoord, maar toch hadden gevoeld dat wij bij elkaar behoorden en samen genieten konden van een verheven en nobel schouwspel. Ik dacht toen aan die avonturiers, die in woeste streken een vrouw uit een wilde volksstam tot de hunne maken en die gelukkig met haar leven, haar liefhebben en trouw zijn, ook al zijn hun middelen van contact beperkt tot gebaren en tot slecht uitgesproken woorden in een barbaarse taal.

Enkele weken daarna had ik een betrekking gevonden op de redactie van een weekblad, waarvan ik ook de administratie moest waarnemen. Het eerste deel van de week besteedde ik aan het schrijven van de adresbandjes voor de post, en weinig andere redenen had ik om in deze schamele taak mijn behoefte aan humor te voeden, dan wanneer ik de verbijsterende namen van de gemeenten Erps-Querbs en Sichen-Sussen-Bolree moest neerschrijven. In het midden der week trad ik op als secretaris der redactie, die uit een literair liefhebber en een paar sympathieke ongeletterden bestond. Van deze laatsten ver-

wachtte de beheerder geld. Het was een goedmoedig en vermakelijk gezelschap, dat de grote vraagstukken der wereld met diepgewortelde onwetendheid besprak. Af en toe werden zij in hun argeloze discussies over het lot van Polen of over het Kelloggplan, dat geen van hen gelezen had, onderbroken door de beheerder Kuypers die erop stond soms als de ongenode gast te verschijnen. Kuypers, over enig fortuin beschikkende, had als ambtenaar ontslag genomen toen hij door de demon van de koophandel werd aangegrepen. Hij was er vast van overtuigd dat in de moderne maatschappij enkel zij slagen die op een áántal paarden wedden, of meer dan één pijl op hun boog hebben. Dat was zo zijn gewone beedspraak. Daarom had hij ook het stervende weekblad *De Banier* opgekocht, een instituut voor onderwijs per brief opgericht en dit alles verbonden aan een minuscule privé-bank, die door een enkele bediende werd beheerd. Dit driespan, zoals hij het noemde, hield hem gestadig bezig, want op geen dezer gebieden was hij gespecialiseerd, zodat hij wel verplicht was zijn tijd te besteden aan het zich vertrouwd maken met de ondernemingen die hij beheerde. Om dit echter grondig te doen ontbrak hem de gave der concentratie en bovendien het geduld. Daarom was zijn tussenkomst in zijn diverse domeinen altijd ex-

plosief en ten zeerste verrassend. Terwijl de redacteuren van zijn weekblad een politiek vraagstuk van het hoogste belang bespraken, kwam hij binnen, luisterde een tijdlang verstrooid, onderbrak de spreker en verklaarde onveranderlijk met een knarsende stem als slotsom: 'Ik ben een man van zaken, ik ken niets anders dan geld.' Deze verklaring werd door de goedszakkige idealisten der redactie, die nooit een cent schrijversloon te zien kregen, met ontsteltenis aangehoord. Hij had evengoed kunnen zeggen: Ik neem slechts eens per jaar een bad. Omdat niemand op zijn proclamatie antwoordde, deed ik vlijtig opmerken dat wij er in de laatste week, zes abonnementen bij hadden gekregen. 'Uitstekend,' riep Kuypers, groette de heren verstrooid en vertrok blijkbaar voldaan. Daar het bestaan van het weekblad van hem afhing, onthielden de heren zich van elk commentaar en op den duur kregen zijn verschijning en zijn krassende onderbrekingen niet meer belang dan die van een koekoek, die om het uur uit een Beiers klokje springt. De correspondentieschool voor fysica en scheikunde werd bestuurd door een paar sympathieke jongelui, die meer waard waren dan hun baantje en die in den beginne niet bijster veel te doen hadden. In hun vrije uren legden zij zich erop toe slecht riekende, geheimzinnige

vochten te brouwen, die daarbij nog gevaarlijk sisten. Maar toen protesten van de burenen binnenkwamen vanwege de walmen, besloten zij zich te wijden aan het brouwen van bescheiden hoeveelheden alcohol, die door mijn collega's van *De Banier* met kennerszorg werden geproefd.

De man die met de bankoperaties belast was, had weinig geloof in zijn werk en toonde zijn scepticisme door enkele keren per dag zijn dorst te gaan lessen in een twijfelachtig kroegje recht over het bureel. Daar stelde hij telkens weer de ondernemende dienststers in haar mercantiele verwachtingen teleur. Zijn omgangstaal was met bijbelse citaten doorspekt en toen een der dames van het café, om redenen van professionele aard, naar het ziekenhuis had moeten verdwijnen, kwam hij mij bedrukt dit ongeval aankondigen met de woorden: 'De hoer Hor is buiten gevecht gesteld.' Mijn collega Joostens, die zich met het opmaken van het blad belastte en in het uiterste ogenblik in een minimum van tijd een ontbrekende kolom wist te schrijven, kende in de wereld maar één zorg: die van zijn talrijk en steeds hongerend gezin. Gezien de wankelende financiële toestand van wat Kuypers zijn 'economisch empire' noemde, kwam het herhaaldelijk voor dat ons loon niet tijdig werd uitbetaald. Wanneer Kuypers de

zaak verliet om per auto terug naar zijn buitenverblijf te vertrekken, hield Joostens hem staande en zei met dramatische intonaties: 'Meneer Kuypers, er is geen geld.' Kuypers stak olympisch een sigaar op en antwoordde: 'Tot daar.' De naam des Heren werd door Joostens dan ijdellijk gebruikt en wanneer ik hem christelijke gelatenheid aanbeval, antwoordde hij met een schunnigheid. In zijn pogingen om zijn gezin ongeveer fatsoenlijk in het leven te houden, had hij een prachtig plan uitgedacht waarvoor hij mijn hulp inriep. Een onzer adverteerders was een fabrikant van voortreffelijke sigaren. Hij leefde echter in onmin met zijn broer, die eenzelfde bedrijf had. Indien men een der broers kon bewegen een annonce te plaatsen, volgde de andere op de voet. Het plan van Joostens nu was: de advertenties te berijmen. Hij zette zich aan het werk en schreef een rijm dat er goed mee door kon. De eerste der twee broers die op bezoek kwam, liep erin en dadelijk moest Joostens aan het werk voor de tweede. Daar deze echter vreesde dat de poëtische inspiratie van Joostens minder gunstig zou werken voor hem dan voor zijn broer, sprak hij mij aan. Joostens en ik hebben de bestelling samen klaar gekregen. Van die dag af was het op ons weekblad een waar Sängerfest. Wij wedijverden om de sigaren van Pieter en Lode Vo-

ghen van Lier te verheerlijken. Op zekere dag was Joostens 'De twee koningskinderen' aan 't zingen. Toen hij gekomen was aan de weemoedige versregel: 'Toen smoorde die jonge held...' riep ik vanuit het naburig vertrek: 'Wat smoorde hij...' en unisono proclameerden wij daarop: 'de piekfijne, nationale sigaren van Pieter of van Lode Voghen te Lier'. Deze schandelijke ontheiliging van een der juwelen onzer oude dichtkunst heeft ons heel wat sigaren opgeleverd, want wij hebben ons product per opbod aan de gebroeders verkocht. Toen wij het Halewijnslid en Zuster Bertken ook aan onze handelsdoeleinden hadden aangepast, kwam woest protest los vanwege onze lezers, waardoor wij verplicht werden Egidius met rust te laten. Van hogerhand werd ons het zwijgen opgelegd. Joostens hield daarop een lang betoog over de betrekkelijke betekenis van het heil van zijn gezin en dat der Middelnederlandse letterkunde.

Kort daarop had de hoofdredacteur een geniale inval om diepe indruk te maken op de mogelijke lezers van *De Banier* die zich nog weerbarstig toonden. Hij deed van een nummer van het weekblad 30 000 exemplaren drukken, terwijl onze abbonementenlijst slechts 3000 namen telde. Hij haalde er een notaris bij, wiens plechtige verklaring over de

reusachtige oplage op de eerste pagina in een zwaar kader werd afgedrukt en waarin de man der wet onder ede verklaarde dat van dit nummer van *De Banier* 30 000 exemplaren waren gedrukt. Het bleek onmiddellijk dat cijfers geen indruk maakten op onze bevolking. Men had evengoed kunnen verkondigen dat er 300 exemplaren werden afgedrukt of 300 000. De melancholie, welke na dit vernederend avontuur in onze burelen heerste, werd nog verzaard, toen de drukker verklaarde dat hij al dit onnuttige papier in zijn magazijn niet wenste op te stapelen en het daarom in onze burelen, die niet ruim waren, kwam afleveren. Weldra konden Joostens en ik ons niet meer bewegen tussen deze vrachten rooskleurig papier en werd ons werk fysiek onmogelijk. Kuypers, die de Amerikaans-geniale zet van de hoofdredacteur had goedgekeurd en betaald, klom met verontwaardiging over de borstweringen die wij in onze lokalen hadden opgericht. Toen hij door een misstap ten slotte op enkele duizenden exemplaren van het genotariseerde nummer neertuimelde, bleef hij zitten en sprak zijn toverformule uit: 'Ik ben een man van zaken, ik ken niets anders dan geld. U moet die boel verkopen.'

Mijn eerste aanraking met de zakenwereld volgde. Ik slaagde erin het kantoor van *De Banier* voor

een behoorlijke prijs te ontlasten van de overvloedige exemplaren en Kuypers deed mij in zijn kamertje verschijnen om mij geluk te wensen. 'Gij hebt,' zei hij gewichtig, 'la bosse du commerce', hetgeen niets veranderde aan mijn overtuiging dat mijn schedel normaal gevormd was. Van die dag af was ik de enige bediende van het economische empire waaraan hij vertrouwen schonk. Om zijn tevredenheid over mijn commerciële aanleg te betuigen, gaf hij mij een bureau, hetgeen dadelijk opspraak verwekte. Wanneer men de middenschuif opentrok, brak er een muziekje los, dat de 'Wacht am Rhein' speelde. Niemand nam deze tactloze muziek als keuze kwalijk, om de wille van het wonderbare van het geval. Mijn succes in de zakenwereld werd bekroond door een verhoging van salaris, dat tot dan toe in hoofdzaak zinnebeeldig was geweest. Elke zaterdag keerde ik huiswaarts en gaf het bedrag aan mijn moeder, het klassieke liedje zingend:

*Vrouwke lief, hier zijn de schijven,
Zoveel franken wel geteld.*

Moeder, in wier ogen ik door dit alles een zeker gezag had verworven, meende dat het ogenblik gekomen was om mij een fatsoenlijk zakgeld te geven.

Zoende ben ik dan eindelijk, in mijn ogen althans, een man van de wereld geworden.

7

Dagelijks kon ik aan Agnes lange verhalen doen over de groteske gebeurtenissen op mijn bureau, want elke dag kwam de grootheidswaan van Kuypers in botsing met de bescheiden werkelijkheid van zijn 'economische empire'. Daarbij had hij nog af te rekenen met de eigenaardigheden van zijn personeel. Dat ik de boekhouding eenvoudig opvatte, de betaalde rekeningen aan een spijker vastmaakte en de bewijzen van stortingen op ons krediet door een andere spijker stak, had hij ten slotte met walging aanvaard, maar de behoudzucht van Joostens lag hem zwaar op de maag. Om het bureau geheel up-to-date te maken had hij een kostbare huistelefoon doen aanleggen. Doch aangezien de muren vrij dun waren en 'het driespan' zeer beknopt gehuisd was, weigerde Joostens zich van het toestel te bedienen. Werd hij opgebeld, dan kon hij met enige moeite horen wat de man aan de telefoon zei en hijzelf schreeuwde dan eenvoudig het antwoord tegen de

muur, zonder de microfoon te naderen. Elke keer dat Kuypers dit meemaakte, had hij mismoedige bedenkingen over boeren die naar de stad komen en zich niet weten te gedragen. In Londen en in Chicago ging dat anders, daar vlogen zulke achterlijke rebellen de straat op.

Toen ik op een zomermorgen vroeg op was en niet wist wat uit te richten, besloot ik naar het bureau te gaan om de stad te zien vóór het drukke verkeer haar luidruchtig en vulgair van leven maakte. Ik zat tegen acht uur aan mijn muzikale lessenaar toen Kuypers binnentrad. De luiken had ik dichtgelaten en ik genoot van de vreemde atmosfeer in de stille kamer. Mijn patroon stond stokstijf toen hij mij bemerkte, en zonder te vragen wat ik uitrichtte, geheel vervuld van zijn commerciële idealen, loofde hij mijn vlijt. Om zijn tevredenheid te tonen gaf hij mij twee biljetten voor een gastopvoering van Glucks 'Orpheus' die hijzelf niet kon bijwonen. Zo ben ik toevallig de wereld der muziek ingetreden, die tot dan toe voor mij, evenals voor Agnes, een gesloten boek was geweest.

Wij zaten ietwat onwennig tussen dames en heren in avondkledij. Ik keek bevreemd naar de naakte schouders en halfnaakte ruggen rond mij. Dit schouwspel, dat ik voor het eerst te zien kreeg,

was niet zodanig, dat het mij in verwarring bracht. Onze weldoorvoede burgers menen dat Rubens een canon heeft vastgelegd waarvan zij niet mogen afwijken en, indien deze stelregels achter een toonbank en bij een jeugdige waardin van toepassing kunnen zijn, zo verwekken zij stellig rampen wanneer men te doen heeft met rijpere vrouwen wier vormen reeds onvast zijn geworden. Agnes zat naast mij, tenger en schuchter in haar witte blouse. Zij was in omvang maar de helft van deze zwaarwichtige verschijningen. Voor het doek opging vermaakten wij ons kostelijk met kwantitatieve beschouwingen, maar Agnes noch ik kon raden dat ons hele bestaan wijding en grootheid zou ontvangen van wat wij te horen zouden krijgen. Met de schilderkunst had ik kennisgemaakt toen ik, als eerste tentoonstelling die ik ooit zag, Kokoschka's werk leerde kennen, en ik weet dat ik later zijn zelfportret altijd onbewust en tegen mijn beter weten in als maatstaf heb gebruikt. Met de muziek zou het mij net zo vergaan, maar daarbij zou ik Orpheus aanhoren als een profetische verkondiging, en duister voelen dat dit drama, alhoewel blij eindigend ter wille van de eisen van een bedorven publiek, de droefheid van mijn leven wijding en diepte zou verlenen.

Van het eerste moment, vanaf de melodische, edele klacht die Orpheus laat opklinken voor het graf der geliefde, werd ik diep ontsteld, en de harmonieuze schoonheid van zijn verdriet scheen mij tekortgedaan toen een kortgerokte Amour op pedant-kinderlijke toon kwam verkondigen dat '*l'Amour vient au secours*'. Tot tranen toe zat ik bewogen toen het debat weerklonk tussen de klagende Orpheus en de *ombres, larves, spectres terribles* - vage donkere gedaanten in grote hopen neerliggend op het toneel - en toen hij smeekte '*laissez-vous toucher par mes pleurs*'. Het brommend '*non*' na elke vraag aan de *larves, ombres, spectres terribles* bonsde op mijn hart, en zalig zakte ik neer in mijn zetel toen de duistere machten eindelijk toegaven en een weg baanden voor Orpheus tot hij aanlandde in de Elyzeese Velden en verkondigde hoezeer hem dit *asile aimable et tranquille* ontroerde. Het ballet dat volgde, - later besepte ik pas dat het derderangse-choreografie was, - scheen mij hemels, en de terminologie: deze *alarmes*, de aanklacht tegen *cette fortune ennemie*, gevolgd door de uitroep die mij buiten dit gewijd kader belachelijk zou geschieden hebben: '*quelle barbarie*', brachten mij in extase. Maar erger dingen stonden mij te wachten. Niets had mij voorbereid op de bravour-aria waarin Eurydice's tweede

dood wordt beklagd: weerloos, kwetsbaar, wijd open zat ik, terwijl de lichtende muziek van Gluck op mij afstormde. Ik voelde toen hoe, meer dan het bezit der geliefde, haar verlies de mens veredelen moest. Het thema *j'ai perdu mon Eurydice* was wel de hoogste klacht, maar niettemin een triomf. Mij klonken de woorden haast als een uitdaging in de oren: aan de goden zei Orpheus dat hij de geliefde verloren, hun duistere raadsbesluiten begrepen had, dat het ongeluk hem echter niet trof als een verdwazing, maar dat hij luisterrijk in staat was de grootheid van deze ramp te erkennen. Zoals Paulus het licht zag op de weg van Damascus, zo heeft Glucks aria mij definitief bekeerd tot de eredienst van het verlies, van de ontzegging. Weinig kon het mij schelen dat de Orpheus, die een man was en als lichamelijke verschijning verre van schoon, log neerplofte over het tenger lichaam der Eurydice, en ik had al mijn zelfbeheersing nodig om de zaal niet te verlaten toen de Amourjuffrouw, met potsierlijke pijl en boog, weer verscheen en op bijna galante wijze aan de twee melancholieke helden het burgerlijk bevel gaf: '*Jouissez désormais des plaisirs de l'amour*'.

Later heb ik dikwijls nagedacht over de vreselijke verantwoordelijkheid, welke berust bij de dichter en de componist die met één slag over het leven en de

bestemming van een toehoorder kunnen beslissen. De Grieken en de Romeinen hadden hun mysteriën, waarvan wij weinig afweten, genoeg echter om te beseffen dat zij slechts diegenen inwijdden, die tegen het geheim bestand waren. De jonge maagd, die op de muren van de Villa dei Misterii te Pompeji, na eeuwen, nóg vlucht wanneer de Amor haar in een gevlochten mandje het symbool der mannelijkheid vertoont, wordt geholpen en bijgestaan. Stellig, het mannelijk lichaam kon haar niet vreemd zijn geweest in die tijd, maar men beschermt haar tegen haarzelf. Wij worden weerloos overgeleverd aan de ascetische lyriek van Gluck, aan de broeiende masochistische erotiek van Tristan en Isolde, aan de langzame zelfstreling van Debussy's Pelléas en Mélisande. Hoe dikwijls heb ik later, toen zijn noodlot zich aan mij had voltrokken, Glucks Orpheus vermaledijd, wel wetend dat zijn klacht mij niet tot in het merg zou hebben getroffen, indien ik niet uiteraard kwetsbaar en bereid ware geweest.

Na de opvoering van Orpheus zijn Agnes en ik aan de muziek verslaafd geworden als een dronkaard aan de fles. Al had Kuypers, mijn patroon, mij een verhoging van salaris gegeven, toch lieten mijn middelen mij niet toe Agnes op wat anders dan op een zitplaats in de engelenbak te vergasten. Wij za-

gen echter met misprijzen neer op de dikke, gedecolleteerde dames in de zaal, die met hun hamachtige armen soms de indruk gaven dat zij omgekeerd in hun stoelen zaten. Onze enige ergernis in de nok van de Opera waren de echte muziekkenners, die op de partituur elke noot volgden en soms, al fluisterend, druk commentaar leverden bij de vertolking of over een of andere hebbelijkheid van de orkestmeester. Hoe klein leek ons deze pedanterie, die de betekenis van wat zich op het toneel afspeelde terugbracht tot de proportie van een halve noot of van een sleutel. Agnes en ik waren samen niet in staat de gewoonste wijs van het blad af te lezen. Wij wisten alleen dat de noten op en af liepen; maar het pedante genoeg van onze burens, omdat een Wagnermotief na een uur terugkeerde in gewijzigde vorm, vonden wij potsierlijk en ergerlijk.

Na een seizoen van operabezoek werd ik er mij van bewust, dat mijn gemoed voor dergelijke kunstvormen al te ontvankelijk was. Ik voelde mijzelf in letterlijke zin week worden en ook bij Agnes merkte ik op dat zij tijdens de uitvoeringen naast mij zat in een staat van murwheid die mij verontrustte, omdat ik vaag besepte dat er van mij iets verwacht werd dat ik me niet duidelijk kon voorstellen en zeker niet wilde, een bedreiging oproepen door de hoorns

van Wagner, door de tedere klacht van Orpheus en door de bijna-hysterische pathetiek van Isolde. Al wat wij samen zagen en waarvan wij hielden, zei ons, op een manier die al het overige van de wereld tegensprak, dat het hoogste en het schoonste in de liefde niet was de vervulling, waarvan Alfred mij zulk een afgrijselijke, cynische beschrijving had gegeven, maar wel de gezamenlijke ondergang, een wellust groter, dieper, edeler dan die welke door iedereen rondom ons werd betracht. Ik werd door deze heren voor de keuze gesteld, door Gluck, Wagner, Debussy, ofwel te leven en te sterven, zoals miljoenen voor en rond ons - het symbool van de kinderwagen door de hoofdstraat liet mij niet los - ofwel ten onder te gaan, glorieus, in een erotischethetische extase van Selbstverneinung, zoals de helden der muziek dat met zoveel zwier en lyrische uitbundigheid vermochten te doen.

Toen ik al enkele maanden werkzaam was op *De Banier* was het ook voor Agnes nodig geworden naar werk uit te kijken. Men had haar een uitstekende opleiding gegeven bij de Eerwaarde Zusters en zij was in staat de fijnste handwerkjes te vervaardigen, vooral gehaakte dingen die men in alle goede burgerlijke gezinnen op de armen en de rug van sofa's en diepe leunstoelen aanbracht. Het spijtige

was dat Agnes nooit een leunstoel had gezien behalve in een etalage en dat zij er stellig nooit in had gezeten. Zomin als ik wist zij een goede stof van een vulgaire te onderscheiden en iedere gewiekste handelaar in de stad kon haar, zowel als mij, op elk gebied de rotste appels voor de rijpste citroenen verkopen. Zij bezat dan ook een schitterend diploma, dat getuigde hoe zij met de grootste onderscheiding haar eindexamen voor het middelbare onderwijs had afgelegd, en volgens alle gangbare begrippen kon zij nu, in volle wapenrusting, de wereld tegemoet treden. Zij spelde zeer behoorlijk en daar zij natuurlijke aanleg had voor talen, was zij erin geslaagd Duits en Engels vrij goed te leren. Wat snelschrift of machineschrift was wist zij helemaal niet, zodat zij voor een spaarzaam patroon een uiterst geschikte aanwinst mocht heten. Lohman, een bevrachter van binnenschepen, bij wie zij zich op een blauwe maandag aanmeldde, stelde vast dat zij Duits verstond, blijkbaar intelligent was en toen hij merkte dat zij de techniek van het beroep van secretaresse helemaal niet kende, was hij wijs genoeg om haar dadelijk aan te werven tegen een loon dat een sneeuwruimer met verontwaardiging zou hebben afgewezen. Ik maakte vrij vlug met Lohman kennis, want ik kwam Agnes elke dag op haar bureau afha-

len. Hij was een haai van klein formaat, maar zo zuiver als type dat ik later weinig even volmaakte exemplaren heb ontmoet. Zo kenmerkend was hij voor zijn soort, dat men zich niet kon beletten een zekere bewondering voor hem te voelen. In die tijd was de uitdrukking 'perfecte misdaad' nog niet in omloop, maar het begrip bestond. Wat Agnes mij over Lohman vertelde, wat ik zelf ondervond, vervulde mij met een mengeling van eerbied en afgrijzen. Heel zijn bestaan was gewijd aan het gevecht tegen een aantal kleine haaien zoals hijzelf, en geen onder hen was gekwetst of verontwaardigd wanneer Lohman erin slaagde hen op een of andere wijze te onderkruipen. Zij wisten dat zij enkele weken tevoren hetzelfde hadden gedaan tegenover hem. Met verbazing bemerkten Agnes en ik dat deze groep van mensen, die voor het publiek verschenen als gevestigde handelsslui en dus weldoeners van onze stad, zich bewoog in een gebied waar het normale fatsoen, de grondslag der burgerlijke maatschappij, even onbekend was als de zeden der Marsbewoners. Wat Agnes en mij het meest verbaasde was dat Lohman en zijn onguere concurrenten allen voorbeeldige huisvaders waren, redelijk trouwe echtgenoten en solide kerkgangers of soms ook onopvallende vrijgezinden. Dat er tussen hun professionele be-

drijvigheid en hun burgerlijk bestaan een volledige afscheiding kon bestaan, was een toestand, een fantastisch fenomeen, dat bij Agnes en mij aanvankelijk grote hilariteit verwekte omwille van zijn ongelooflijke wanstaltigheid, maar dat ons allebei langzamerhand beklemmen en met diep onbehagen vervullen zou.

Twee onnozele harten in de wereld, vergeleken wij onze bevindingen in de zakenwereld; ik vertelde van mijn avonturen op *De Banier*, waar het donquichotisme van Kuypers met de dag grotere omvang nam en hem gedurig tot nieuwe kostelijke avonturen verleidde. Agnes legde mij uit hoe Lohman erin slaagde het hoofd boven water te houden, dankzij wonderen van vlijt en vernuft, alhoewel hij eerlijker en gemakkelijker aan zijn kost kon komen met een patates-friteskraam op de hoek der straat.

Tot de hogere regionen van het zakenwezen hadden Agnes en ik geen toegang; wij kenden alleen de dwaze schapen zoals Kuypers, die uiteindelijk geschoren zouden worden, en de kleine haaien, die op de rand van de wet leefden en elk op hun beurt achter de tralies zouden belanden. Wanneer ik nu en dan aan mijn moeder een en ander vertelde over onze bevindingen in wat men ons op school had aangekondigd als 'de wijde wereld' antwoordde zij met

een spreekwoord: 'kleine pijpen, kleine stelen...'. Doch ik was allang niet meer met volkse wijsheid en haar berusting gediend en wist mij, hand in hand met Agnes, op weg naar een wereld die eenvoudig, helder en zuiver moest zijn. Dat wij die slechts door de loutering der pijn zouden bereiken, wist ik niet en had men mij dit duidelijk getoond, waarschijnlijk zou mij de moed ontbroken hebben om deze donkerte tegemoet te gaan. Maar het noodlot kwam langzaam en vond ons altijd bereid, bij iedere stap.

De eerste beproeving die onze liefde trof was de scheiding. Na een jaar zei ik *De Banier* vaarwel om mijn dienstplicht te vervullen.

8

Het leger maakt van een jongen een man. Zo werd ons door patriottische heren gezegd, en dat werd met veel knipogende sous entendus bevestigd door de oud-strijders, die met spijt hun verlofperiodes achter het front herdachten. Toen ik een paar weken in het leger was, zei ik tot mezelf: Het leger maakt van een jongen een man zo ongeveer als het bordeel van een meisje een vrouw maakt. Zoals altijd was mijn reactie overdreven en eenzijdig. De leuzen waarmee onze generatie gevoed werd, klonken heldhaftig: 'Wees absoluut, wees radicaal...' en wij dachten dat het, om deze edele voorschriften na te volgen, volstond in alles fanatiek en onredelijk te zijn. Zo veroordeelde ik het leger dadelijk na mijn eerste kennismaking met de schamele, houten barakken waarin wij werden ondergebracht, met het miserabele voedsel, en met een poging tot discipline die alleen willekeur kon worden genoemd. Men had mij bij de gezondheidsdienst ingedeeld. Na enkele

dagen was ik van kantoorbediende geworden tot een combinatie van ziekenoppasser en boekhouder in een landelijk legergasthuis. Als onmiddellijke chef had ik een beroepssergeant die vastbesloten was, gedurende mijn dienst, geen vin meer te verroeren. Hij leerde mij de dagelijkse staten van het vereiste voedsel opmaken, zond mij met de dokter mee die de geneesmiddelen en het dieet voorschreef. En toen hij bemerkte dat ik er de handigheid van kreeg, sleet hij zijn dagen in volstrekte en gezellige ijdelheid in de keuken van het gasthuis, of in een of ander bureau, waar hij urenlange gesprekken hield met zijn oorlogskornuiten. Sommige van mijn kameraden werden bij toverslag herschapen in huisknechts of kindermeisjes, en men zag ze dag aan dag uit wandelen gaan met de poedel van een majoor, of het paar kleuters van de kolonel. Wanneer wij hun deze dienstbaarheid met spottend gegrinnik verweten, was hun verweer dat zij tenminste niet verplicht waren aardappelen te schillen zoals wij. De meesten onder hen werden echter tot ziekenoppasser omgetoverd, zonder de minste opleiding in dit vak. Zij waren meestal onhandig en grof en de zieken vertrouwden alleen op de zusters, die hun vak kenden en de offervaardigheid bezaten, nodig voor dat soort werk. Mijn taak hield mij zon-

der verpozen van zes uur 's morgens tot zes uur 's avonds bezig. Een goed deel van de dag volgde ik, voet voor voet, een dokter die een honderdtal patiënten onderzocht en ik noteerde wat hij als voedsel voorschreef. Voor het eerst ontdekte ik het menselijk lichaam. Want veel van de patiënten leden aan inwendige pijnen en meestal sloeg de zuster de lakens weg en lagen de jongens naakt uitgestrekt. De dokter liet zijn fijne handen gaan over hun buik, drukte hier en daar harder, en keek ook naar de kleur van de huid. Na een tijdje beeldde ik mij in dat ik, zoals hij, de kwalen raden kon en giste ik zwijgend het karakter der ziekte naar het uitzicht van het lichaam. Toen ik een kind was ging ik, zonder enige kennis van de muziek, aan een piano zitten en was verbaasd te horen dat mijn elegante gebaren niets anders dan kakofonieën voortbrachten. Van mijn waanwijsheid in medische aangelegenheden werd ik plots genezen toen een zieke, die ik op afstand als vrij gezond had gediagnosticeerd, elke dag een glas wijn werd voorgeschreven door de medicus, want mijn ervaring in de fatale verkeerssignalen van het hospitaal deed mij begrijpen dat de dagen van deze patiënt geteld waren. Het vaderland kon zulke vrijheden niet dulden, tenzij voor zijn dienaars die geen andere troost meer in het leven konden verwachten

dan de weelde van het avondlijk glas wijn. Meer dan eens werd de fles door de zieke niet geledigd, maar diende zij om zijn burens te troosten wanneer men zijn lijk had weggehaald van achter het scherm dat zijn laatste momenten tegen onbescheidenheden had beveiligd. Ik heb in korte tijd in dat hospitaal een tiental jongens zien sterven. Sommigen waren gelaten en stil, en keken met grote angstogen naar de zoldering; anderen ijlden en kermden; anderen weer gingen de dood in met sombere vloeken op de lippen. Ik kon uit dit verwarrend schouwspel niet wijs worden, want ik zocht naar een logica, een schijn van de reden in deze verschrikking en vond niets dan wat de aalmoezenier 'Gods onwrikbare en ondoorgrondelijke raadsbesluiten' noemde. Wat mij nog meer bevreedde was dat deze geestelijke, die ook een kantine bestuurde, aan de lijdens aan bloedloop die op een streng dieet waren gesteld, lustig peperkoek en speculaas verkocht en zodoende, zonder dat de dokter het wist, de Voorzienigheid een handje had toegestoken in het voltrekken van Haar mysterieuze plannen. Verlost uit het wereldje van clowneske onbevoegdheid en fantasie, vond ik mij opeens verplaatst in een midden waar de tragedie nijpend en dagelijks was. Op zijn zachtst gezegd, was ik uit mijn voegen. Het meest trof mij de onbe-

langrijkheid van leven en dood. Tot nu toe had ik slechts oude mensen zien sterven, zij die de bijbelse leeftijd van 70 jaar hadden bereikt; ofwel kleine kinderen die levenskracht noch moed hadden om het bestaan te trotseren, en die, als een atleet in de renbaan, bewust van zijn onmacht, plots in het centrum der arena neerzakten. Maar dat jonge mensen, zoals ik, aan hun einde konden komen omdat van hen, vele jaren ondervoed, een te grote lichamelijke inspanning geëist werd, dát ging mijn begrip te boven.

In het gasthuis had ik slechts twee vrienden, eenvoudige jongens die mij vroegen hun minnebrieven op te stellen en die mij soms, waar mijn kennis en ervaring tekortschoten, hun eigen woordenkeus voorschreven om hun denkbeelden te vertolken. Prosper van Willebroeck was wel tevreden over mijn lyrische ontboezemingen, maar eiste dat ik als postscriptum zou toevoegen: 'We zullen een promenade pakken langs de boskant en ge zult het u niet beklagen.' Dat, zei Prosper, zal ze heel goed verstaan. Hij bekeek mij wat meelijdend toen hij me dit dicteerde, zodat ik ten slotte zijn bedoeling wel moest begrijpen. Mijn tweede makker was Peter van Aerschot, wiens amoureuze briefwisseling mij last bezorgde, aangezien zijn geliefde zeer los van zeden was. Het

was geen gemakkelijke taak een brief op te stellen voor deze schone, die een witzijden blouse, haar door Peter geschonken, had gebruikt om een andere jonge man van haar stadje te bekoren, zodat Peter, onverhoeds met verlof gegaan, zich had verplicht gezien haar dit kledingstuk in de danszaal van het lichaam te scheuren. Al waren deze gezellen trouw en kleurrijk, toch konden zij niet verhinderen, dat ik alleen troost en toeverlaat vond bij zuster Beatrix.

Men was het er in het gasthuis over eens dat zuster Beatrix een schoonheid was, en dankzij allerlei kuiperijen was men te weten gekomen dat zij in de wereld Netty Dujardin heette. Met dozijnen waren wij verliefd op haar, want de lekenzusters, slonzige vrouwen die na de oorlog in dienst waren gebleven, droegen al te zeer de sporen van een woelig bestaan achter het front. Beatrix echter bloeide voor ons zoals de spreekwoordelijke bloem op de mesthoop. Zij was te weten gekomen dat ik bij machte was wat kerklatin te brabbelen en wanneer ik in de aanwezigheid van een zieke over zijn toestand wilde spreken, verplichtte zij mij dat taaltje te gebruiken. Ik was erg fier de dag dat ik haar in een gang ontmoette, terwijl ik een brief van Agnes aan 't lezen was en haar vragende blik kon beantwoorden met een citaat uit het Hooglied: '*Vox turturis audita est...*' de

stemme der tortelduif is gehoord in het woud. Tussen zuster Beatrix en mij ontstond een intimiteit die mij na een tijd met verbazing vervulde en die mij verwarde. Ik was nu al een paar maanden van huis weg en om allerlei redenen had ik me nog nooit kunnen losmaken voor het weekend om naar huis te gaan. Haast elke dag schreef ik aan Agnes en zij antwoordde mij regelmatig, doch ik was niet bij machte mijn gevoelens voor haar op papier te brengen. Ik vertelde alleen wat er rond mij omging. Ik verzweg de ergerlijke taferelen, die ik met ontsteltenis soms moest bijwonen, de obscene taal van mijn gezellen, de atmosfeer van hoererij en dronkenschap in het dorpje bij het legerkamp, al die vieselijkheid die op mij aanstormde en mij met afschuw vervulde. Ik was nooit voorbereid geweest op een taalgebruik waarin de mannelijke en vrouwelijke geslachtsdelen als enig beeld fungeren, noch op de kleverige gedragingen van een paar homoseksuelen, noch op de kennismaking met een groep lijdens aan venerische ziekten in allerlei stadia, die ik elke dag met de dokter moest bezoeken en die de eenvoudigste wetten der zindelijkheid verwaarloosden. Toen mij op een zondag de wacht was toevertrouwd, vond ik ze geposteerd rond de beduimelde ramen van de zaal waar een zieke gevangene verbleef. Men had hem

toegelaten het bezoek van zijn vrouw te ontvangen en zij hadden zich voorgesteld dat hij van zijn eenzaamheid met haar gebruik zou maken. Ik vond ze, een tiental, elk geknield voor een raam, diep ontgoocheld omdat de man niets anders deed dan zijn vrouw bij de hand houden en praten. Toen ik ze wegjoeg, naar hun eigen zaal, overlaadden ze mij met vuilbekkerij. Van dat alles zei ik aan Agnes niets en zelf ondervond ik dit bad van rauwe dierlijkheid niet als iets dat mij persoonlijk raakte. Het bevreesdde mij, het ergerde mij wanneer ik er op een of andere wijze bij betrokken werd. En ik moest gedurig vechten tegen de indruk dat, wat ik voor mezelf in edele woorden verheerlijkt had als 'het volk', niets anders was dan een bende smeerlappen die aan niets anders dachten dan aan de platste en meest smakeloze grofheden. Ik ontmoette hier jongens van mijn leeftijd voor wie het mechanisch geslachtsleven blijkbaar de enige bestaansreden was, die van hun verlofdagen terugkwamen met trotse verhalen over hun verrichtingen op dat gebied en die hun dagen en een deel van hun nachten doorbrachten met dooernstig te discussiëren over het record dat in die zaken te bereiken was. Om geld of toekomst schenen zij zich niet te bekommeren. Het enige wat in hun leven telde waren hun erotische avon-

turen. Zij die bij nacht een zaaduitstorting hadden, stonden in de morgen wanneer zij hun bed opmaakten geërgerd te vloeken, alsof hun een fortuin was ontsnapt. Deze omgeving, dat voelde ik duidelijk na een tijdje, vervreemde mij van Agnes en dreef mij naar zuster Beatrix als naar een vluchtheuvel. Ik vroeg mij af of ik op haar verliefd was. Maar toen ik dit hardop voor mezelf zei, klonk het potsierlijk en ongepast. Dat ze mij een zekere voorkeur gaf, lekkernijen toestopte en mijn ambtelijke fouten voor mijn vadsige chef verborg, was niet anders dan normaal. Zij vond in mij, te midden dezer simpele en ruwe jongens, een aanspraak en soms zelfs een hulp. Daar men mij dikwijls in haar gezelschap zag, begon men mij te plagen en vroeg men mij welke de kleur van haar haar was. Haar kap verborg natuurlijk haar coiffure, maar men schreef mij een grote intimiteit met haar toe en ik moest dat weten. De dag toen een mijner gezellen zijn vraag begeleidde met ik weet niet meer welke schunnigheid, ben ik op hem afgevlogen. Hij lag op zijn bed en zo verbaasd was hij dat ik, die als verlegen en zwijgzaam bekendstond, op hem aanviel als een vechthaan, dat het mij geen moeite kostte hem op de grond te krijgen en hem een paar stevige meppen te geven. Van die dag af heeft men mij met rust gelaten. Men wreekte zich

echter door mij 'meneer pastoor' te noemen, wat mij koud liet.

Ik praatte graag met zuster Beatrix over Agnes, maar terwijl ik haar zuiver gesneden gelaat bekeek, en haar helderdiepe ogen, was het mij of ik verraad pleegde. Zij stelde mij vragen en na een tijdje had ik de indruk dat Agnes, Beatrix en ik een onafscheidbare drie-eenheid vormden. Doch tevens was ik mij bewust, dat deze toevallige vereniging een element van onzuiverheid in zich verborg. En Agnes en Beatrix bestonden buiten de troebele wereld waarin ik leefde, hun bestaan had niets gemeen met de vuiligheid die mij bij dag en nacht omringde. Dat zelfs mijn vrienden Prosper en Peter de geslachtsdaad op hun bed nabootsten zodat de veren piepten, behoorde tot een wereld die ons drieën vreemd moest blijven. Uit de bekoring van zuster Beatrix' gezelschap kon ik, wilde ik mij echter niet bevrijden. Want als ik dat deed, had ik mij laten afglijden en zou ik geworden zijn als de grote en bronstige kerels rondom mij. Agnes, die in mijn brieven wel opmerkte dat ik bijna uitsluitend over zuster Beatrix sprak - de rest van dit vuige inferno hield ik voor haar verborgen - zinspeelde een paar keer spottend op mijn 'geestelijke vrijage'. Ik schrok toen ik de woorden las, maar een paar dagen bleef ik opzettelijk weg uit

de zaal van zuster Beatrix en zond Prosper en Peter voor de nodige inlichtingen. Tot dat ogenblik was mijn gevoelsleven eenvoudig geweest en gelijkmatig. Nu stond ik verdeeld tussen mijn vieze ervaringen aan de ene kant en tussen Beatrix, die mij de zuiverheid zelve scheen, die ik op elk ogenblik van de dag kon bereiken en Agnes, die ver was, niets dan een stem die zwak opklonk uit een kort briefje, vol zakelijke mededelingen en leuk beschreven incidenten, maar dat, zoals mijn droge epistels, enkel in de slotzin liet horen dat wij boven de tijd en de ruimte van elkaar onafscheidbaar waren.

Mijn vooruitzichten op verlof bleven vaag en, ten einde raad, vroeg ik aan Agnes mij te komen bezoeken. Daar dit bij toeval slechts op een weekdag gebeuren kon, moest ik lange voorbereidselen treffen om mijzelf ook die dag te kunnen vrijmaken. Van mijn onmiddellijke chef kon ik geen gunst verwachten. Hij was volkomen in zijn vadsig bestaan vastgegroeid en wanneer ik hem nu en dan voorstelde mij een hand toe te steken, werd hij bepaald verontwaardigd en wees mij plechtig naar zijn eretekens, die hij op eerbiedwaardige afstand van het front had gewonnen. Ten slotte moest ik wel steun zoeken bij zuster Beatrix. Zij stelde mij niet teleur en deed mij dadelijk een middel aan de hand om ongemerkt voor

enkele uren uit het gasthuis te verdwijnen. Het klooster grensde aan het hospitaal. Ik had alleen maar heel natuurlijk de gang door te lopen en ik zou in de laan belanden die evenwijdig aan het gebouw liep.

Ik volgde haar raad, maar toen ik op de weg stond bemerkte ik dat ik mij in het kwartier bevond waar mijn chefs woonden. Werd ik daar op het middaguur gezien, dan zou men mij niet alleen straffen, maar mij ook terugdrijven. Ik ging in de tegenovergestelde richting van het station en vond een middel om onopgemerkt aan mijn doel te komen. Een deel van de wijk werd door de gemeente als belt gebruikt. Ik kroop door de haag en sloop een honderdtal meters door drek en afval. Toen kon ik mij, zonder gevaar, oprichten, maar ik moest mijn weg voortzetten door de opgestapelde vuilnis van het gehele dorp. Na nog wat sluipen en kruipen landde ik, na een lange omweg, bij het station aan. Ik zag er weerzinwekkend uit zoals een kat die uit een gootsteen gekropen komt. Slechts een twintigtal minuten bleven mij over voor de trein zou aankomen en ik was radeloos zo voor Agnes te moeten verschijnen. Moedeloos bleef ik stilstaan voor het raam van een kapper en ik bedacht hoe ik naar Agnes toekwam, niet alleen door de morele afval van een bende

bronstige jongens, maar nu ook, letterlijk, door de stapels vuil van de gemeentelijke vaalt. Ik stond op het punt uit schaamte en ergernis weg te lopen, toen mijn oog viel op een fles Eau de Cologne, blijkbaar goedkope namaak van de echte waar. Ik stapte binnen in de kapperszaak, schafte mij de fles aan en verborg me achter een huis. De hele inhoud goot ik over mijn slechtriekend en verfomfaaid pak en begaf me min of meer opgelucht naar het station. In de wachtkamer verwekte ik een grote sensatie bij de enkele wachtende boeren en boerinnen. Het kon mij niet veel schelen want de trein pufte aan en ik liep naar het perron.

Agnes stapte uit. Zij droeg een kleedje dat ik nooit tevoren gezien had. Het was heel en al wit. De rok, in honderd kleine plooiën, wiegde elegant rond haar heen, toen ze vlug naar mij toeliep. Toen ik haar zoende, stootte zij mij even van zich weg, blijkbaar overweldigd door de aromatische geuren die ik afgaf en die nog vaag vermengd bleven met de onzuivere luchten van de stortplaats. Ik beloofde haar een volledige verklaring, indien ze maar dadelijk met mij uit het station verdween. Toen ze mijn avontuur vernam, gingen eerst haar fijne wenkbrauwen omhoog, maar daarna lachte zij uitgelaten en viel me, te midden van de weg, om de hals. Toen ik naar

haar toekwam had ik mij een tijdlang met angst afgevraagd hoe, na haast drie maanden afwezigheid, onze ontmoeting zou verlopen. Ik had mij voorgesteld te beginnen met enige plichtmatige banaliteiten over de reis, over haar familie en onze enkele gemeenschappelijke vrienden; maar de gekke situatie waarin ik mijzelf had geplaatst maakte dit alles overbodig en Agnes stond erop dat we dadelijk in de heide zouden gaan uitblazen. Zij vroeg met geen woord hoe het in het gasthuis met me ging, feliciteerde me om mijn gebruide uiterlijk en plaagde mij langdurig met zuster Beatrix. 'Word je door die schone kloosterzuster vurig bemind?' vroeg ze hoogdravend en spottend. 'Smoorlijk is het woord,' antwoordde ik. Toen insinueerde Agnes dat de zuster mij met opzet in de val had gelokt, om mij te verplichten zo jammerlijk voor mijn beminde te verschijnen. 'Maar de ware liefde, de aardse heeft overwonnen,' riep Agnes over de open weg. 'Mijn ridder zonder vaar noch vrees heeft zich in Keuls water gedompeld. Reiner dan de lelie blank is', en, uit het oude Beatrijs citerend, de gelukkige afnemende walmen van het reukwater op mijn schouder besnuivend, besloot zij: 'Si presen 't al die 't roken.' In de beste traditie van onze schandelijke parodieën uit *De Banier*.

Dat Agnes mij plaagde met zuster Beatrix, dat zij over mijn jammerlijke toestand een grapje maakte, dat alles vleide en maakte mij gelukkig, méér nog dan het feit dat ik haar voor het eerst werkelijk uitgelaten had gezien. Ik voelde in haar een levenskracht, die mijn schuchterheid sterker deed uitkomen, een blijdschap die niet gedempt kon worden door de viezigheid die mij omringde. Ik wist dat Agnes in mijn plaats door dit alles zou heengestapt zijn zonder zich ook maar in het minst te bevuelen, van nature verwerpend wat haar vreemd was. Ik had het gevoel dat ik, in weerwil van mijn ervaringen der laatste maanden, naar háár kracht en zuiverheid, een wankel en zwak mens was. Naast haar gezeten op de heide, terwijl wij sandwiches aten en de gekste dingen zeiden, werd het mij opeens duidelijk dat ik mij gewonnen had gegeven aan Agnes, die ik tot dan toe met pedante zelfverzekerdheid had behandeld. Dit besef maakte mij diep gelukkig en voor het eerst voelde ik dat een man, in de letterlijke zin, geestelijk gesproken, (want al het andere was mij onbekend) aan een vrouw kon verslaafd zijn.

Toen de avond gevallen was, liepen wij naar het station. Mijn plunje was goed uitgewaaid. Agnes' kleedje blonk zacht in het schemerdonker van het perron en lang nog toen ze door het raampje van de

vertrekkende trein naar buiten leunde. Ik liep door de dorpsstraat, waar enkele dronken soldaten Franse romances bralden en, zonder te antwoorden op de schuine vragen van een paar mijner gezellen, die mij met Agnes van verre hadden gezien, viel ik op mijn bed neer. Toen ik lag te zingen '*C'est le séjour charmant de la félicité*', sloeg een mijner burens mij verontwaardigd met een hoofdkussen op het gezicht, maar dat kon ik hem eerlijkheidshalve niet kwalijk nemen.

9

Na het bezoek van Agnes had ik geen lust meer met verlof naar huis te gaan. Ik voelde dat mijn nieuwe omgeving mij volkomen had opgeslorpt. Zwierig, dacht ik, bewoog ik mij tussen de nooit aflatende seksuele obsessie van mijn gezellen en de gestadige aanwezigheid van het lijden en de dood. Ik begon mijn afzondering lief te krijgen: de brieven van Agnes, mijn dagelijks geschrijf aan haar, de zoete vriendschap van zuster Beatrix, mijn lange zwerftochten door de purperen heide, waren mij voldoende steunpunten tegen de aldoor aanklotsende primitieve erotiek die op mij afstormde. Bij toeval, door een vergissing zelfs, slaagde ik er, op zekere dag, in mijn gezellen een einde te doen stellen aan de plagerijen, die ze voor mij uitdachten. Uit mijn stilzwijgen en mijn gebrek aan reactie tegen hun schuine grappen en verhalen, hadden zij niet alleen het besluit getrokken, dat ik hun gedrag afkeurde, maar dat ik een schijnheilige femelaar was. Toen ik onver-

wachts op een van hun gezegden antwoordde, alleen omdat ik mijn repliek taalkundig aardig vond, bekeken ze mij eerst even verbaasd en begonnen toen uitbundig te lachen. Onwetend had ik, naar het scheen, hun aller obscene verbeelding overtroffen. Tot de dag van heden weet ik nog niet waar het zo bijzonder merkwaardige van mijn opmerking uit bestond; maar vanaf dat ogenblik werd ik niet alleen een gelijke, doch zelfs als een meester in de erotische fantasie aangezien en mijn gezegde werd een gevleugeld woord. Ik werd als een blasé beschouwd, die er meer van wist dan wat hun boerse en volkse verbeelding kon uitdenken. Daarbij las ik boeken in vreemde talen en zij verdachten Goethe en Byron, die ze plomp beduimelden, de geheimste kennis op het gebied der liefde te openbaren. Ik liet hen in hun waan. Mijn reputatie als man van de wereld en als geleerde drong zelfs door tot mijn chefs en daar ik boeken leende bij de dokters en op vriendschappelijke voet door hen werd behandeld, steeg mijn aanzien aanmerkelijk. Het duurde niet lang of ook de kennis der rechten werd mij toegeschreven. Men raadpleegde mij over een twist met burens naar aanleiding van een *mur mitoyen*, over huishuurkwesties, die ik met gezond verstand trachtte op te lossen (een zeer onorthodoxe werkwijze) en zelfs over

echtscheidingszaken. Mijn faam was voorgoed gevestigd toen Agnes mij een wetboek zond. Zo groot was mijn overwicht dat mijn onmiddellijke chef zich, na zes maanden rust, terug aan het werk begaf om mij in staat te stellen, wat hij mijn consultaties noemde, voor te bereiden. Ik bleef dus de gehele dag in mijn kamertje zitten, hetgeen mij het twijfelachtig genoeg bezorgde ruim zes uur per dag mijn buurman, de magazijnmeester, zijn lijflied te horen zingen: '*Billet doux, billet doux, tendre chose. Amour vrai, passionné ou morose...*' Een tiental keren heb ik hem moeten uitleggen wat *morose* betekende, maar hij had steeds de indruk dat ik hem een gezuiverde lezing opdide.

Na een tijdje werd ik ervan bewust dat ik verzeild was in een grotesk milieu, even gek en onwezenlijk als dat van *De Banier*, en ik begon heel het geval humoristisch op te vatten. Het is waarschijnlijk de enige periode in mijn leven geweest dat ik volledig optimist was. Het verblijf in het hospitaal, ver van de stad, de levenwekkende buitenlucht, de tucht, de regelmaat van mijn leven werkten alle heilzaam op mij in. Ik had het gevoel dat het leven een fantastische grap moest zijn. Voor de bronstige jongens rond mij, met hun primitieve behoeften en hun elementaire erotiek, gevoelde ik ten slotte een soort mede-

lijdende genegenheid. Gedurende de week matten zij zich af met de vraag, of zij zondag een gewillige medespeelster zouden vinden. Enkelen onder hen besteedden hun vrije uren aan het uitrekenen of hun verlofdagen niet zouden samenvallen met de periodes van hun geliefde. Wanneer dit ongeveer vaststond, deden zij hun best om het verlof uit te stellen. Kwamen zij ervan terug, dan schepten zij tegen elkaar op over hun verrichtingen en alleen het cynische ongeloof van een beroepsmilitair kon hun verklaringen ontzenuwen en aan hun gebluf een einde maken. De dag toen heel de barak op stelten stond omdat een verlofganger een stel briefkaarten had meegebracht waarop, in primitieve vormen, mannen figureerden die een gemiddelde hengst zouden hebben beschaamd, verwekte ik grote ontroering. Toen zij mij die dingen onder de neus duwden, begon ik uitbundig te lachen. Mijn reactie begrepen ze niet, want zijzelf behandelden deze zeldzame voortbrengselen der grafische kunst met een soort afgunstige eerbied. Mij schenen ze kinderachtig en potsierlijk. Ik wist wel dat mijn positie uiteindelijk onhoudbaar zou worden, want van de erotische folklore was ik onwetend en mijn faam steunde op een misverstand. Maar ik was voorzichtig als de bijbelse slang en, zonder verdienste, kuis als de duif.

Op een heldere vriesnacht liep ik door de stille gangen van het hospitaal. Ik werd mij duidelijk bewust dat ik in dit krankzinnige milieu een personage was geworden. Plotseling hield ik stil en zei tot mezelf: dát is bedrog. Je doet die onnozelaars geloven dat je hen, op hun eigen gebied, in de luren kunt leggen. Je weet van die zaken niets af en je geeft er niet om. Het enige wat je wilt is met Agnes trouwen, kinderen verwekken en leven zoals je vriend Alfred het voorschilderde, burgerlijk, vervelend, dodelijk. '*Le bourgeois est un cochon qui veut mourir de vieillesse*', had ik in Bloy gelezen. Wil je dat? Is dat leven: je hocus-pocus met een wetboek, een bestaan gegrondvest op liederlijkheid die je zelf niet begrijpt? Een machtspositie tussen een aantal bronstige pummels? *Plus est en vous*, zei ik. Doch ik voegde er dadelijk in twijfelachtig Frans bij: *Est plus en vous?* Ik besloot dat er een uitweg moest zijn. Kuypers verklaarde: ik ken niet anders dan geld. Jij kunt wel zeggen: ik ken niet anders dan kerels die met een meid willen slapen zonder een kind te verwekken. Want een kind is een hoopje vlees dat schreeuwt en je 's nachts wakker houdt, niet de donkere zegening die je je voorstelt. Nooit had ik inderdaad mijn geile gezellen horen verklaren, dat zij hun geslacht wilden voortzetten.

Ten slotte was het werk in het hospitaal zo verminderd dat mijn chef bij mij aandrong opdat ik met verlof zou gaan. Hij betoonde zich zelfs zeer mild en schonk me enkele extra dagen vrijaf. Het werd voor mij een ware beproeving, want zodra ik thuis was, werd ik ongemakkelijk en onwennig. De atmosfeer, die hemelsbreed verschilde van mijn gewone omgeving, leek mij kunstmatig. Zoveel fatsoen, zoveel orde en geestelijke rust schenen mij onnatuurlijk. Ik ging Agnes op haar werk afhalen. Wij liepen door de oude stad en gingen alle plaatsen opzoeken waar wij vroeger plachten te gaan. Ik voelde me als een bevreemd toerist en luisterde verstrooid naar het gepraat van Agnes over haar arbeid en haar familie. Herhaaldelijk werd ik staande gehouden door lagere officieren, die mij berispten omdat ik met haar arm in arm liep en eens deed een luitenant mij een vijftigtal meters teruglopen, opdat ik hem zou groeten volgens alle regelen der kunst, welke ik blijkbaar verwaarloosd had. Agnes stond stomverbaasd naar deze vertoning te kijken en ik had geen vuriger verlangen dan weer tussen mijn zieken en belhamels van gezellen te zijn. Om aan de verleiding van een vervroegd vertrek te weerstaan, stak ik mij in burgerpak. Lange avonden zat ik bij Agnes thuis en stelde ik vast dat mijn legerdienst mij in de ogen van

haar broers tot vol had gemaakt. Het leger maakte dan toch werkelijk een jongen tot een man. Haar zuster Carla behandelde mij steeds met warme ironie. Haar levenskracht, haar optimisme waren zo groot, dat zij ons beiden overstelpte. Er was in haar wezen iets mannelijk vastberadens, dat mij aantrok en imponeerde. Al de kracht van een landelijk wezen, dat de stad niet had aangetast, straalde van haar uit. Ik kon haar niet schoon vinden, maar zoals de boerse figuren op de schilderijen van Rubens, was zij oergezond en het begrip schoonheid had in haar verband weinig betekenis. Agnes had een broze gratie, die mij op elk ogenblik ontroerde en bekoorde, en die Carla geheel ontbrak. Doch wanneer Carla onwillig als chaperonne bij ons dienstdeed werd ik vaak zo aangetrokken door haar levenslust, haar warm gemoed en haar natuurlijke waardigheid, wanneer zij de zorgen van haar moeder besprak, dat zij het zelf merkte en mij op zekere dag in aanwezigheid van Agnes zei: 'Met wie kom je nu eigenlijk vrijen, met Agnes of met mij?' Ik voelde duidelijk deze spottende vraag als een behaagzieke weerwraak op al wat in mij onmanlijk en kwetsbaar was. Agnes keek even bevreemd op, alhoewel zij gewoon was aan de soms iet wat bruuske uitspraken en gebaren van haar zuster. Een seconde stond ik op

het punt mijn mannelijke prestige te herstellen door het gebruiken van een of ander schouwiteit uit de woordenschat welke ik in het krijgsgasthuis had opgedaan, een dier tientallen varianten op de opvatting dat de vrouw alleen bestaansrecht bezit als werktuig van de mannelijke lust. Ik deed het niet omdat ik zodoende mijzelf zou vernederd hebben; maar later dacht ik dikwijls aan dat incident. En ik kreeg het beschamend gevoel, dat ik in de grond niet verschilde van mijn gezellen.

Met een nachttrein vertrok ik terug naar mijn standplaats. Agnes had afscheid van mij genomen, kalm en zonder tranen en alhoewel ik zeer node van haar wegging, werd ik dadelijk in de wagen weer opgenomen door de atmosfeer van ruwe kameraadschap, halve dronkenschap en algehele uitgelatenheid, die er tussen de weerkerende verlofgangers heerste. Gelukkig was het zeer laat toen ik aankwam, zodat mij de gewone vragen over mijn bevindingen op het gebied der liefde gespaard bleven en in de maandagmorgen zag voor iedereen het leven er te weinig aantrekkelijk uit om tot spot en plagerij geneigd te zijn. Zuster Beatrix vroeg me hoe het met de tortelduif in het woud ging en ik was blij haar een passend antwoord uit het Hooglied te kunnen geven.

In de daaropvolgende weken onderwierp ik mijzelf aan een nauwkeurig gewetensonderzoek. Ik bevond vooreerst dat ik mijzelf ver verheven achtte boven mijn metgezellen, niet alleen verstandelijk, hetgeen desnoods gerechtvaardigd kon zijn, maar ook moreel: voor hen was het bijzonderste in het leven, het enige obsederende thema, de bijslaap zonder gevolgen of verplichtingen. De functie der vrouw was volkomen lijdzaam en indien een hunner toevallige gezellinnen een zekere geestdrift durfde tonen, verwekte dat een geschandaliseerde verbazing. Zulk een vrouw was een hoer. Het scheen hun in het geheel niet laakbaar een meisje zwanger te maken en haar te verlaten: dat waren voor haar de risico's van het spel. Hun bronstig geweld was áltijd een hulde. Van het ogenblik af dat de vrouw haar aandeel had in wat zij de leut noemden, verminderden hun rol en verdienste. Terwijl ik aldus de massapsychologie van mijn simpele gezellen naging en op het punt stond te besluiten dat 'het volk' bestond uit een bende bruten, moest ik bij mijzelf toegeven dat, wanneer ik sommigen onder hen alleen bij me had, zij een heel andere toon aansloegen en dat hun erotische obsessie dan haast geheel verdween. Dan konden zij verstandig en boeiend praten over hun boerenbedrijf of over hun werk in de steenbakkerijen of

aan de haven. Zij wisten dat zij in mijn ogen zich niet konden vergroten door te bluffen met hun dorps of achterbuurts donjuanisme en vertelden mij eenvoudig en met een verkropt heimwee van hun arbeid en hun bestaan. Toen begreep ik eindelijk dat hun erotische vulgariteiten het gevolg waren van een collectieve ophitsing, een seksuele blaaskakerij, die even vreemd was aan hun normaal leven, als mijn geestelijke vrijage met zuster Beatrix aan mijn bestaan. Waar ik tot dan pedant afkerig, hooghartig misprijzend had gestaan tegenover hen, werd ik nu begrijpend en meevoelend. Ik sloot nauwer vriendschap met Prosper en Peter, die mij spoedig als gelijke en kameraad beschouwden en toch naar mij opzagen. Wanneer ik van een onzer gezellen of van een zieke, met kalme woorden iets niet kon verkrijgen, vertaalden zij wat ik bedoelde in krachtige termen met, als onmisbare steunpunten, een paar vloeken en grofheden en kregen daarmee dadelijk de zaak in orde. Dat zij in staat waren om de maand of vaker nog van lief te veranderen of ook tegelijkertijd verschillende intriges te voeren had mij altijd verbazend geschienen. Blijkbaar hielden zij van dé vrouw, niet van één vrouw.

Op een nacht liep ik weer door de eenzame gangen van het hospitaal. Het was een gewoonte gewor-

den, die mij hielp om klaar in mijzelf te zien. Ik kwam tot de ontdekking dat mijn gevoelsleven door een viertal vrouwen werd beheerst en dat ik buiten mijn simpele kornuiten, Prosper en Peter, geen mannelijke vrienden had, waar mijn genegenheid naartoe ging. Allereerst was daar mijn moeder, die ik vreesde en die ik slechts later werkelijk zou leren liefhebben. Agnes was daar, die de enige had moeten zijn. Maar er was ook haar zuster Carla. En er was Beatrix. Ik kreeg een schuldig gevoel, want ik besepte dat ik mij behaaglijk voelde in de afwezigheid van Agnes, en dat mijn dagelijkse brieven aan haar mij toelieten veel vrijer en opener te spreken dan ik het in haar aanwezigheid vermocht te doen; terwijl ik mij, dag aan dag, zonde in de zachte, bescheiden genegenheid van zuster Beatrix en in de zuivere warmte stadig kracht en vreugde vond. Wat ik voor Carla voelde was een aantrekking, gepaard met een zekere vrees. Voor haar betekende ik weinig, zij was voor mij een gestadige verbazing. Voor zuster Beatrix was ik slechts een sympathieke voorbijganger. Voor mij kon zij niets anders zijn in de toekomst dan een zachte herinnering. Neen, er was in mijn leven niemand dan Agnes en ik moest alle anderen weren. Carla en Beatrix waren slechts bijrollen, getuigen van mijn blijdschap en van onze glorie.

Op een late namiddag trad ik de zaal van zuster Beatrix binnen. Men had net een zieke binnengebracht en zij diende hem de eerste nodige zorgen toe. Daar de jongen in stervensnood verkeerde, had men een scherm rond zijn bed geplaatst. Ik stapte achter het scherm. De jongen lag geheel naakt op de buik en de zuster waste het klamme lichaam met een zachte spons. Ik stond er even bij te kijken. De zieke leek mij schoon als een stervende Adonis. Zuster Beatrix vroeg mij haar te helpen om hem om te wentelen, want blijkbaar was hij buiten bewustzijn. Toen wij samen het edele lichaam omrolden, stond zij even, de spons hoog in de hand, te staren naar de tors die was als van een antieke held, naar de machtige dijen en de brede nobele schouders. Zij sloeg het laken over het onderlijf van de zieke en duwde zachtjes de vochtige spons op zijn borst. De late zon brak van achter een wolk door de ramen, heel rood. De jongen kreunde. Ik kon mij niet weerhouden te zeggen: *Comme il est beau*, en voelde toen dat ik, in aanwezigheid van het dreigement van de dood, te veel of te weinig had gezegd. Zuster Beatrix hield even op met haar werk en bekeek mij. *Oui, il est beau*, zei ze, *mais il va mourir*. Had ik het goed gemerkt? Na tientallen jaren weet ik het nog niet. Maar het scheen mij toe dat er een zachte glimlach

om haar mondhoeken speelde toen zij dit zei. De wijze glimlach van hen die denken dat de dood sterker is dan het leven, die het leven hebben opgegeven en spottend de ijdele bedoelingen nagaan van hen die dwaas genoeg zijn zich op zulk een wezenlijk punt te vergissen. Zo rustig en zelfverzekerd geleek Beatrix mij de volgende minuten, terwijl zij met de natte spons over de ledematen van de zieke aaide, dat ik plots in mij een onbedwingbare haat voelde loskomen tegen deze berusting en deze sombere zekerheid. Ik wenste niet betrokken te worden in enige medeplichtigheid in haar vrome triomf en luidop, voor mij heen zei ik: *On dirait que cela vous fait plaisir...* Zuster Beatrix ging kalm de zaal uit. Een uur later werd ik door mijn chef ontboden, die mij mededeelde, dat ik voor onvergeeflijke grofheid tegenover zuster Beatrix verplaatst werd naar de hoofdstad. Ik heb van haar geen afscheid genomen.

10

Toen ik mij in de hoofdstad aanmeldde bij mijn nieuwe chef, kolonel Tussort, belast met de inspectie van de boekhouding der krijgshospitalen, werd ik tot mijn verbazing met open armen ontvangen. Tussort was een soort Falstaff, een zwaarlijvige reus die, lijk mij later bleek, ook een homerische drinker was. Behalve de drank had hij als stokpaardje het antiklerikalisme. De documenten betreffende mijn overplaatsing hadden hem geleerd dat ik een kloosterzuster had beledigd. Ik was dus van harte welkom. Hij deed me bovendien dadelijk begrijpen, dat mijn overplaatsing naar de hoofdstad eigenlijk een bevordering was. De bevelhebber van het krijgsgasthuis was ook een antiklerikaal en een van Tussorts vrienden had een geloofsgenoot een dienst willen bewijzen.

Met loodzware hand drukte Tussort op mijn schouder en vroeg me, waarover ik met de kloosterzuster had getwist. Ik kon hem onmogelijk een eer-

lijk verhaal van het gebeurde doen en nam mijn toevlucht tot de verklaring die mijn kameraden aan het geval hadden gegeven. Ik zei lachend: *Querelle d'amoureux*. Ook hier volstond een grapje om mijn gezag te vestigen. Tussort insisterde niet en beschouwde mij dadelijk als een ervaren Casanova.

Ik werd belast met wat onnozel schrijfwerk en bracht elke week een paar dagen zoek met het bezorgen van proviand aan de beroepsmilitairen van het bureau. Ik haalde voor hen vlees uit de slachterij aan het eind der stad, ik sleepte per steekkar kruidenierswaren aan uit een legermagazijn in het centrum en ik werd nauwkeurig op de hoogte gebracht van al de ongesteldheden, eerbare en geheime, van mijn superieuren, hun eega's en vriendinnen, opdat ik eens per week de nodige geneesmiddelen uit de legerapotheek zou kunnen halen, zonder gevaar te lopen mij te vergissen in de gonorroea van de officieren en de buikloop van de majoor. Al deze delicate opdrachten vervulde ik stipt en gaarne in de dienst des Rijks, want zij gaven mij de kans het stoffige bureau te ontvluchten en iedere week ten minste twee en een halve dag in de boeiende stad rond te kuieren. Ik dacht toen met meewaren aan mijn gezellen, die in het hospitaal als kindermeid voor de officieren dienstdeden. Aangezien ik mij na een tijdje onmis-

baar voelde, begon dit in mijn houding door te schemeren. Ik verwaarloosde mijn geschriften ten bate van een aandachtige studie der prijslijsten van de legermagazijnen. Tussort meende op zekere dag dat het nodig was de tucht in zijn bureau te herstellen. Hij beval mij een emmer te nemen en een hoeveelheid wit zand te halen, bestemd om zijn katten toe te laten hun gevoeg te doen zonder onheil in huis te verwekken. Ik had er geen bezwaar tegen met een emmer zand over straat te lopen, doch ik meende dat de dienst van het vaderland zich niet uitstrekke tot de behoeften van de katten van mijn meerderen. Ik vroeg hem of het een bevel was dat hij mij gegeven had. '*Oui, c'est un ordre, soldat,*' zei hij. Ik nam de telefoon, die voor mij op tafel stond en bestelde een taxi. Tussort liet mij verbaasd begaan en vroeg waar ik een taxi voor nodig had. Ik zei hem beleefd dat zijn katten recht hadden op een snelle bediening. Toen ik de kamer verliet, terwijl de vijf andere scribenten, vrezend dat Tussort een zijner legendarische woedende buien zou krijgen, diep over hun papieren bogen, hoorde ik hem, zó dat ik het wel horen moest, de hoogste lof gebruiken die hij voor iemand overhad: *Il a des couilles, ce garçon.*

Met een dergelijk getuigschrift gewapend, sleet ik van toen af een vrij aangenaam leven. Ik voelde mij

opgelucht nu ik niet meer omringd was door een bende opgehitste jongens. De beroepsmilitairen, voor wie ik als loopjongen fungeerde, waren bezadigde mensen, die drie onveranderlijke onderwerpen van gesprek hadden: de levensduurte, de periodieke salarisverhogingen waar zij recht op hadden, en de mogelijke bevorderingen. Tussort die, gezien zijn overdreven slemppartijen, geen toekomst had in het leger, concentreerde zich op de drank en de erotische literatuur. Terwijl mijn collega's en ik in de sombere achterplaats van het oude privé-hotel werkten, zat hij in de belendende veranda en keek aandachtig naar de haan en de kippen van de portier, die in de tuin rondliepen. Naar mijn beste weten is Tussort de enige natuurvorser, die ooit de familiale bedrijvigheid van de haan in strikt wetenschappelijke tabellen heeft weergegeven. De indrukwekkende totalen werden met eerbied door hem zelf en door mijn collega's van commentaar voorzien. Wederom, zei ik tot mijzelf, ben ik in een gekkenhuis terechtgekomen, wederom is de erotiek met het groteske nauw verbonden. Waarom zou zoiets je minder storen, dan de echte of vermeende glimlach van zuster Beatrix, die toch niets anders deed dan het onderstrepen van een al te bekend feit?

Op een morgen, toen ik een halfuur te vroeg op

het bureau verscheen, vond ik Tussort slecht uitgeslapen en met de duidelijke gevolgen van een langdurige orgie aan zijn schrijftafel zitten. Hij liet zelfs de haan zijn gang gaan zonder aantekeningen te maken. Dadelijk gaf hij mij bevel naar een nachtlokaal te gaan waar hij schuld gemaakt had, die ik in zijn naam moest betalen. Ik liep met het geld naar de oude benedenwijk en kwam terecht bij een cafeetje dat nog gesloten was. Op mijn gebel kwam een onooglijke en wantrouwige vrouw van een zestigtal jaren opendoen. Toen ik het geld toonde, vielen haar mond en haar vuile peignoir tegelijk open. Blijkbaar had zij niet verwacht ooit betaald te worden. Daar ik op een kwijtschrift aandrong, liet zij mij binnen in wat zij het salon noemde. Zij sloeg een dikke draperie open en duwde mij in een diepe, vettige zetel. De kamer was niet gelucht en een reuk van verschaalde drank en zware sigaren hing er nog als een wolk. Vie Parisienneprenten versierden de wanden. Spaarzaam deed de gastvrouw slechts een schemerlampje branden. Voor zij zich aan het schrijven zette, haalde zij, na lang gescharrel in haar peignoir, een sleutel tevoorschijn en nam een fles cognac uit een buffet. Zij schonk mij een milde borrel. Een jonge vrouw, wit als een pierrot, in roze kamerjapon, stak haar hoofd door de portière. Zij werd met felle scheld-

woorden weggejaagd. De bazin van deze maffe hoerenkast vertederde zich ondertussen over het lot van de eenvoudige soldaat, want de officieren, dat waren nogal kerels, die konden met geld smijten, zoals ik wel kon zien; maar indien ik op een avond zeker wist dat de kolonel niet in haar etablissement op bezoek zou komen, was ik welkom en kon ik gratis kiezen. Ik had net mijn hand, onvoorzichtig genoeg, op een klein rond tafeltje gelegd en was in het halfduister der kamer in een vlek verschaalde wijn terechtgekomen, zodat mijn altijd bereidwillige maag reeds in opstand was. Ik begon hartelijk te lachen en zei aan de feeks dat ik haar producten nog met geen tang zou aanraken. Ze had toen haar geld veilig in handen en schold mij misprijzend uit: *'Allez-vous en, petit Saint Joseph,'* zei ze. Ik antwoordde haar: *'Cependant, le colonel a dit que...'* maar voor ik mijn mannelijk erediploma ten einde kon citeren, stond ik buiten in het glorieuze winterlicht en was de deur hard achter mij dichtgevallen.

De zaterdag daarop deelde ik aan Agnes terloops mede dat ik in officiële opdracht even voor tien uur 's morgens een bordeel had moeten bezoeken. Zij verzocht mij dadelijk en zeer kalm haar de gebeurtenissen in detail te vertellen. Ze wist hoe ze mijn berekende effecten moest herleiden tot hun ware pro-

porties, en toen ik mijn relaas had gedaan, bleek ik nog een kleinere jongen dan ik in werkelijkheid was. Agnes, wijze geliefde, duizendmaal heb je mijn zelfzucht en mijn ijdelheid stilzwijgend terechtgewezen. Ik trachtte toen haar te bewijzen dat het leven een soort groteske grap was, een klucht, gespeeld door acteurs die op de planken praalden als helden en groten der aarde, maar die in de coulissen hun handen drukten op hun zere lenden of op hun breuk. Een lamentabele klucht, gespeeld door nog lamentabeler komedianten. Agnes, die alleen in aanraking kwam met haar gezin en haar patroon, - een kleine oplichter, een dwerg in de louche zakenwereld, - dwong mij in te zien, dat mijn oordeel al te zeer beïnvloed werd door het toevallige kader waarin ik verkeerde, en dat het werkelijke leven heel anders was dan de groteske klucht waarin ik onvrijwillig optrad. Het leger was voor mij een onderneming om aan de officieren gratis kindermeiden, boodschappenlopers en kamerknechten te bezorgen. Agnes zei me daarop eenvoudig, dat haar neef aan het front was gesneuveld. In zorgvuldig omfloerste woorden had ik haar verteld over de atmosfeer in het hospitaal en op mijn militair kantoor. Ook wist zij mij te wijzen op de hardheid en de romantiek in mijn oordeel, dat onrechtvaardig en lichtvaardig

was. 'Gulden huis,' zei ik. 'Agnes, je zou de duivel zelf vergeven.' 'Heeft God het niet gedaan,' repliceerde zij, 'die hem liet bestaan en die hem nog steeds al te veel kans geeft?' Maar op theologisch gebied wilde ik Agnes nooit volgen. Zij was een gelovige, kalmzeker, vroom bij tijden, maar zonder kwezelarij.

Nu ik dichter bij huis was, en om de week kon terugkomen, schreef ik Agnes zelden en dan alleen nog zakelijke, korte briefjes over het uur van mijn aankomst of over onze plannen voor de zondag. Mijn vereenzaming was ten einde, maar toch waren wij niet verenigd. Ongeduldig wachtte ik op het eind van mijn legerdienst, zonder veel aan de toekomst te denken. Mijn medewerking aan *De Banier*, mijn huidige werkzaamheid: die welhaast twee jaren van omgang met hele en halve, tragische en grappige clowns, begon mij te drukken. Ik kreeg behoefte aan een evenwichtig milieu, aan een werk dat zijn betekenis zou hebben. Soms waarschuwde ik mezelf en zei: Je wilt eenvoudig een spitsburger worden. Je bent het wellicht reeds, aangezien je misprijzend neerkijkt op de burleske figuren die je omringen. Doch daartegen kon ik aanvoeren dat ik mijn sympathie wenste te sparen voor hen die ze werkelijk verdienden ter wille van hun vernedering of hun el-

lende. Een spitsburger, dacht ik, is iemand in wie alle opstandigheid is gedood, iemand die alles aanvaardt zolang het zijn belangen niet schaadt of in de weg staat. En dat wenste ik in geen geval te worden. Mijn lectuur had mij de diepste verering voor het heroïsche ingeplant. Alhoewel ik mijzelf trachtte wijs te maken dat er een heroïsme van lange adem bestond, lastiger te bereiken dan de heldenmoed, vereist om op een bepaald ogenblik een grote beslissing te nemen, toch vreesde ik dat dit heroïsme-vande-duur het enige zou zijn dat het leven mij bieden zou. Ik vreesde in Agnes' ogen potsierlijk te schijnen, wanneer ik van deze vage gevoelens gewagen zou, maar ik kon niet nalaten er toespelingen op te maken en dit duister romantisch verlangen als een vanzelfsprekende grondslag van zekere uitlatingen te gebruiken. Feilloos ging zij eropaf, door de mazen van mijn redeneringen heen en deed mij inzien, door licht-ironische opmerkingen, dat ik verliefd was op wat men in de zeventiende eeuw '*ma gloire*' genoemd zou hebben. Ik was, voorlopig althans, slechts een toeschouwer, geen medespeler en ik dacht niettemin reeds aan een hoofdrol. 'Je bent een toneelknecht,' zei Agnes, 'en je staat grimassen te maken tussen de schermen.' 'Ben jij het publiek?' vroeg ik. 'Ja,' zei ze. 'Ik ben een van de zeldzame toe-

schouwers, want ik kreeg een vrijkaart. Dank je wel.' Ik dacht dat zij mij wilde kwetsen en vroeg of de vertoning haar beviel. 'Gek,' zei ze, 'denk je dat de vrouwen in het circus het alleen op de leeuwentemmer gemunt hebben? Er zijn er die tot op de oren verliefd worden op de clown met zijn potsierlijke ruime broek. Ja, zelfs de jongens in uniform, die de uitwerpselen der paarden wegruimen, hebben een liefje dat hen toejuicht.' Het was mij altijd hard gevallen over de diepere zin en de betekenis van onze verhouding te praten en daarom voelden wij ons steeds verplicht onze toevlucht te nemen tot beeldspraak en parabelen.

Ik nam mij voor niet meer te trachten in haar ogen uit te blinken, zij het door geveinsd cynisme of door werkelijk fatsoen. Toen Tussort mij bij zijn drinkgelagen en bordeelexpedities wilde betrekken, ontweek ik wat ik amper als een bekoring kon beschouwen. Ik gehoorzaamde, toen hij mij bevel gaf hem, laat op de avond, zijn koerier ter ondertekening voor te leggen in een cabinet particulier, waar hij zich met een paar dametjes in doorschijnend déshabillé bevond; doch ik ging niet in op zijn uitnodiging om hem gezelschap te houden en zei hem zelfs dat ik geen tweede maal voor dit lokaal zou verschijnen voor dienstzaken. Toen ik de zware portière achter

mij liet dichtvallen, hoorde ik hem tot de hoertjes zeggen: *Je voudrais tant pervertir ce gamin* en daarna het schrille gelach van de meisjes. Ik deed dit verhaal het volgend weekend aan Agnes en bejiverde mij het zó te vertellen, dat mijn vlucht uit dit 'oord des verderfs', toen ik met mijn aktetas en in mijn slordige plunje door het bordeel vlug opstapte naar de straat, een verre van heroïsch, integendeel, een bepaald potsierlijk toneel bleek. De enige nobele verontwaardiging, die in mijn verslag doorklonk, was die over het feit dat mijn dienstplicht zich uitstrekke tot het bezoeken van dergelijke lokalen.

Agnes luisterde zoals meestal zwijgend, maar toen ik de portière liet zakken op mijn verhaal, omhelsde zij mij in het midden der straat en zei: 'Je nieuwe stijl bevat me veel beter dan de oude. Je bent nog altijd even ijdel op je heldendom, maar je verbergt het handiger. Je leert bij. Je zult nog een volkomen echtgenoot worden.'

'Had ik bij die hoertjes moeten blijven?' vroeg ik boos.

'Waren ze mooi?' vroeg Agnes.

'Iedere vrouw met een doorschijnend hemdje tot aan haar knieën is mooi,' zei ik tergend.

'Ik draag een lange wollen nachtjapon,' zei Agnes. 'Als je braaf bent, zal ik je die eens tonen.'

'Is het rode baai?' vroeg ik.

'Wit jongen,' zei Agnes, 'maagdelijk wit. Je verdient niet dat ik je hem toon.'

Het was de eerste keer dat zij over een intieme zijde van haar bestaan sprak. Ik had nooit aan haar kleding of aan haar lichaam gedacht. Ik had nooit zinnelijk naar haar verlangd, tenzij onbepaald en kuis. Plotseling werd ik woedend, omdat deze allereerste vermelding van iets wat haar persoonlijk leven betrof, dat voor mij onbereikbaar was, moest gebeuren naar aanleiding van een bordeeltoneel. Zal ik dan nooit uit die viezigheid losraken? vroeg ik mij af. Of ga ik ze integendeel tegemoet?

Wij waren op het land aan 't wandelen. Zoals mij meer gebeurde, wanneer een innerlijke onrust mij kwelde, wilde ik mijn toevlucht nemen tot lichaamsoefening als afleiding. Doorgaans was Agnes dadelijk bereid om met mij mee te doen. Alhoewel zij kortademig was en al spoedig vermoeid van het lopen erbij neerviel, weigerde zij nooit een uitdaging, die altijd op haar nederlaag uitliep. Ditmaal zei ze echter beslist: neen. Ik drong aan en vroeg ten slotte waarom zij niet wilde. Ze bekeek me glimlachend en zei dat ze ongesteld was. Hetgeen ik nooit had horen vermelden dan in de brutaal-misprijzende terminologie van mijn gezellen, werd door Agnes gezegd

met grote eenvoud en waardigheid. Tot nu toe waren wij speelkameraden geweest, makkers die hun gelijke krachten van geest en lichaam maten. Dat zij een vrouw was, scheen bijzaak. Wij waren twee mensen, twee gelijken. Het was nu of Agnes haar vrouwelijk lot tegenover het mijne stelde en mij, met een zekere uitdagendheid, een eerste, volledige blijk van vertrouwen gaf. Ik zat naast haar en legde mijn hoofd in haar schoot. 'Agnes,' zei ik in volkomen ootmoed, 'ik heb je nog nooit zo liefgehad.'

11

Ik verliet het leger en wenste niet naar *De Banier* terug te keren. Het blad was bovendien gedurende mijn afwezigheid deerlijk gehavend. Een Nederlands dagblad gaf mij opdracht verslag uit te brengen over de Olympiade, die in mijn vaderstad gehouden werd. Behalve fietsen en slecht zwemmen was de sport mij vreemd; maar toen ik de klassieke termen decatlon en pentatlon hoorde, meende ik dat er in dit op het eerste gezicht krankzinnige bestel, toch wel iets groots moest schuilen. Plichtsgetrouw wilde ik me van tevoren vertrouwd maken met de terminologie der sport; doch de Engelse woorden, die elke volzin in de vakbladen doorspekten, hadden voor mij weinig betekenis. Toen ik op zekere dag in de sportrubriek van een plaatselijke krant las dat 'onze tapijtkoning (een vermaard worstelaar) zeker de zegepraal zal wegdragen, tenzij zijn tegenstander zich sterker betoont dan hij; óf dat de match op nul eindigt...', toen besloot ik de gebeurtenissen gelaten af te wachten en daarmee

verdwenen mijn scrupules omtrent mijn gebrek aan technische kennis geheel. Met de overmoed der onwetendheid gewapend ging ik mijn nieuwe, kortstondige taak tegemoet.

Natuurlijk regende het en het stadion zag er verre van Grieks uit, toen ik mijn werk opvatte. Ik verwachtte een optocht van Adonissen en Diana's te zien en kreeg, integendeel, een vreemd samenraapsel te aanschouwen van logge en schrale kerels in tamelijk gekke kledij en die niet beter in de pas marcheerden dan de leerlingen van onze zondagsscholen. Ik zat op de perstribune tussen een Japanner, die er, in morgenrok en hoge hoed, lustig op los penseelde en een Finse Walküre, hoogblond en gebouwd als een trekpaard, die op haar schrijfmachine onvermoeibaar woorden met talloze dubbele klinkers typte. Wanneer een deelnemer uit haar land vermeld werd of voorbijliep, stond zij onstuimig op en liet een fel krijgsgeschreeuw horen: 'aai a aai a aal-a', dat mij het trommelvlies pijn deed. Zeer tot mijn opluchting bleken de Nederlanders in de klassieke oefeningen niet uit te blinken, zodat ik geen cijfers en records behoefde te vermelden en mij kon uitleven in het kleurrijk beschrijven der atmosfeer. Die was op bepaalde ogenblikken hoogst interessant. Deze atleten, samengekomen uit alle landen

der wereld om 'in edele wedijver' te kampen om een medaille en een lauwerkroon, bleken even gevoelig in hun triomf als in hun nederlagen. Zij die overwonnen, wierpen zich onstuimig in de armen van hun vrienden; zij die de strijd moesten opgeven, liepen naar hun kleedkamer toe alsof de wereld ineens stortte en of dat hún schuld was. De Latijnen waren bijzonder uitbundig: bij elke overwinning werden ze duchtig afgezoend door al hun collega's, coaches en masseurs. Ik was gewoon de uiterlijke gebaren der liefde en der genegenheid achterdochtig te beschouwen en ik meende, zoals mijn moeder mij dat had ingeprent, dat zoiets vulgair en ongepast was. De dag dat ik de Latijnse ontladingen in mijn verslag had beschreven, ontving ik een telegram van de krant, mij verzoekend in de toekomst dergelijke twijfelachtige bijzonderheden te vermijden.

Na de klassieke oefeningen, sleet ik een veertiental avonden in de zaal waar de worstel- en bokswedstrijden werden gehouden. Het worstelen kon mij niet boeien, maar het boksen wekte mijn geestdrift. Vooral toen ik de haan- en vlieggewichten, als vinnige libellen in de ring zag dansen. Maar ook daar wachtten mij verrassingen. Op een avond toen ik Agnes had meegenomen, alhoewel zij weinig lust toonde deze sport die ik haar met vuur had beschre-

ven bij te wonen, zat ik geboeid te kijken toen een Engelse jongen, graatmager en lang, een stevige Hollandse knaap als tegenstander had. Meteen lag de Engelsman op de ring te kronkelen. De zaal veerde overeind. Van alle kanten werd geroepen dat de Hollander (uit nationaal gevoel en omdat de Hollanders ons niet zonder meer de Wielingen wilden afstaan, werd duidelijk 'vuile Hollander' geroepen) zijn tegenpartij een lage slag had toegediend. Enkele onpartijdige geesten die hun technische kennis wilden uitstallen, verkondigden dat de Engelsman een schelp over zijn geslacht had moeten dragen. Ondertussen lag de knaap over de grond te rollen, blijkbaar in grote pijn. Een paar assistenten sprongen in de ring en droegen hem onder de lamp in het midden. Een dokter klom door de koorden en stroopte de knaap het broekje af. Een formidabel kabaal ontstond. Ik dacht aan mijn verslag dat weer schilderachtig zou worden. Toen ik aan Agnes iets wilde zeggen, merkte ik dat ze de zaal uitging. Ik liep haar achterna. Intussen had de geneesheer de Brit valide verklaard. Agnes, en ik achter haar, liep de zaal uit tussen de spitsroeden van de verontwaardigde sportliefhebbers. In mijn legerdienst had ik nooit zoveel schunnige uitroepingen gehoord. Men spotte met Agnes die krijtwit was en met mij, die trachtte

haar in te halen door het gedrang ontstaan tijdens het incident. Ik meen niet dat ik ooit de mensen méér gehaat heb.

Wij liepen zwijgend door de donkere stad. Ten slotte was het Agnes die sprak: 'En dat vind je mooi...' Ik heb sedertdien geleerd dat een vrouw spontaan wie zij liefheeft verantwoordelijk maakt voor al het gruwelijke of alleen maar onprettige dat zij in zijn gezelschap te zien krijgt. Toen bezat ik deze geduldige wijsheid niet. Urenlang hebben we in de stad rondgelopen en ik ben veel nader tot Agnes gekomen. Zij had geheel verzaakt aan haar tederironische toon en sprak hartstochtelijk en duidelijk, zonder parabelen. Toen ik zei, in de hoop haar tot bedaren en tot een juister inzicht van de proporties te brengen, dat tenslotte de Engelse sprinkhaan noch de stevige Hollander ooit enige betekenis voor ons konden hebben en dat de obsceniteiten van een honderdtal malloten spoedig zouden vergeten zijn, hield zij mij staande en werd zij geheel kalm.

'Toen de jongen in zijn ellende lag rond te kronkelen,' zei ze, 'stond je net als iedereen op en kéék. Dat hij daar voor die duizenden idioten onder een enorme booglamp ontbloot werd, scheen je onvermijdelijk en vermakelijk. Niemand in de zaal, ook jij niet, vond een woord van bezorgdheid of alarm. Wat je

wilde was dat het barbaarse spel voortgezet zou worden. Of de jongen voor de rest van zijn leven kreupel wordt, was van geen belang. Ik wil geen deel hebben aan zoiets.'

Ik verweerde mij en trachtte aan te tonen dat in dit geval het drama van een gekwetst of bedreigd leven mij had doen opveren en dat ik geen sportidioot was, zoals Agnes beweerde.

Schamper gaf ze tot antwoord: 'Heb je soms het drama gezien bij mij thuis toen we, heel de familie, maandenlang van aardappelen en haring leefden, omdat mijn vader niet genoeg verdiende om zijn gezegend huisgezin te voeden?'

Tot op dat ogenblik had ik in Agnes nooit enige bitterheid bemerkt. Ik bekeek haar als een nieuw wezen. Wij stonden voor haar deur. Met de dwaze onwetendheid van de man, dacht ik alles goed te maken met haar in mijn armen te nemen. 'Zoen me niet,' zei Agnes. 'Waarom niet?' vroeg ik gekwetst. Toen zij de deur dichtdeed, bekeek ze mij met grote innigheid en zei zacht voor zich heen: 'Het is beter zó.'

Daags daarop schreef ze mij een briefje, zeggend dat zij om gezondheidsredenen naar Doorwaarden was vertrokken. Het was niet erg, en ik kon haar de volgende zondag komen bezoeken.

Doorwaarden ligt aan onze stroom in een dier zoete bochten, die door het lage land kronkelen en die ik bij zomerdag zo dikwijls had gezien vanaf het speelbootje, dat er ons naartoe bracht. Nooit had ik mij kunnen onttrekken aan de zinnelijke ontroering, die dit landschap in mij verwekte. Al vond de overdrijving van onze dichters, die het lichaam der geliefde bombastisch beschreven in geografische bewoordingen, geen echo in mij, toch overviel mij een zoet, sensueel gevoel wanneer het scheepje de laatste kronkel door voer en de bescheiden rede van Doorwaarden zichtbaar werd. Het was mij te moede of ik de milde, ronde borst van een vrouw voor het eerst aanraakte.

Ik vond Agnes in het dorp bij haar verwanten. Wij zaten op de dijk te kijken naar de kleine schepen en schuiten, die lui voorbijvoeren. Zij was bleek en haar stem klonk schor en dof. Haar dokter had vastgesteld dat zij een begin van tuberculose had. Ze zei me dit met een matte, kalme stem. Haar ene long was aangetast. Ik legde mijn hoofd in haar schoot en weende. Agnes streelde met zenuwachtige handen mijn haren. Het land was rustig. Heel de wereld stond rond ons en deze ellende: deze miljoenen bacteriën die aan de longen van Agnes knaagden en aan ons beider leven. Zij was het die mij troostte. Zij

was het die zich verontschuldigde voor het leed dat zij mij aandeed. Ik keek door mijn tranen de blauwe lucht in en trachtte orde te brengen in mijn gevoelens. Met ontzetting merkte ik, dat ik mij over mijn eigen beproeving erbarmde en dat dit egoïstisch gevoel door mijn meelij en mijn liefde voor Agnes heen schoot. Ik haatte mijzelf. Ik walgde van mijzelf. Ik kon niet meer onderscheiden wat mij bovenal bedroefde: het ongelukkig lot van Agnes, mijn droefheid om haar ziekte, mijn droefheid omdat Agnes' beproeving mij raakte, of mijn haast wanhopige razernij omdat ik aan mezelf durfde denken op dát ogenblik, zodat ik ook niet bij machte was Agnes op te beuren en haar tegen de toekomst te sterken. Het was of zij met enkele woorden een muur had opgetrokken tussen haar en mij: de scheiding tussen gezonden en zieken, tussen hen die naar het leven toe gaan en hen die zich in de duisternis terugtrekken. De ratel der melaatsen had Agnes zelf laten horen en ik, die daar op de berm naast haar zat, de benen hoog opgetrokken en het hoofd op de knieën gebogen, ik schaamde mij om mijn gezondheid en mijn donker bloed, mijn krachtig lichaam. Ziekte en dood waren begrippen die ik, in weerwil van mijn ervaringen in het lazaret, uitsluitend koppelen kon aan ouderdom en een roekeloos leven of aan het

gruwelijk toeval dat de ene treft en de andere spaart. Ik hoorde Agnes naast mij hoesten en pijnlijk trachten haar hoest te bedwingen.

Die dag zou ik met genoeg gestorven zijn, en toen Agnes mij zwijgend terug had gebracht naar de boot en ik haar witte gestalte niet meer op de kleine rede kon bemerken, werd ik opstandig, omdat de dood ons niet halen komt wanneer wij hem rustig afwachten als een verlossing en een bekroning, maar ons spottend voorbijgaat in onze hoogste nood of in ons opperst geluk, en ons met gruwelijk sadisme overvalt wanneer we staan halverwege tussen zaligheid en wanhoop; weerloos, laf en vol armzalig protest.

De maandag daarop ging ik de dokter van Agnes opzoeken en vroeg hem mij de waarheid te zeggen over haar toestand. Eerst weigerde hij mij te woord te staan en verschuilde hij zich achter het beroepsgeheim. Toen ik hem echter gezegd had, luidop voor mezelf sprekend, wat Agnes in mijn leven betekende, werd hij mededeelzamer. Hij was een oud, vermoeid man, een dor cynicus dacht ik, die het schouwspel der jeugd met ongeduld gadesloeg. Hij had stilzwijgend en zonder mij te onderbreken geluisterd naar mijn gemoedsuitstortingen. Hij stond op om mij te doen begrijpen dat het gesprek ten einde

was, legde de hand op mijn schouder en sprak vergoelijkend. Het kon best keren, alhoewel en niettegenstaande en vermits...

Ik keek star naar mijn vuile schoenen en de plek op het tapijt die uitgesleten was door de voeten van de patiënten. Mijn ellende tergde blijkbaar zijn ervaring en zijn scepsis. Toen hij de deur voor mij opende kon hij zich niet bedwingen, in zijn naijver op mijn jeugd en die van Agnes, en zei: 'Trek het u niet zo aan, jongen. De wereld is vol vrouwen.' Ik keerde mij om, zette mijn voet tussen de deur en de muur: 'De wereld is leeg,' schreeuwde ik hem toe, want hem te lijf gaan kon ik niet. Ik stond reeds op straat.

Schoorvoetend ging ik naar Agnes' huis. Haar moeder zat zwijgend te wenen en wist blijkbaar niet wat te zeggen of te doen in deze nieuwe beproeving die haar trof. Carla echter was heel anders. Zij nam mij mee in de kleine spreekkamer en sloot de deur achter ons. Zij stond naast mij, fors, mild, blakend van kracht en gezondheid. Ik dacht aan de tere, bleke Agnes, die ik achtergelaten had in het dorp bij de stroom. Tegenover Carla's moederlijke verschijning, haar zekerheid en haar goedheid werd ik week en ik wierp mij in haar armen. Zij suste mij en vertelde me dat Agnes allange tijd lijdend was geweest,

maar mij niet had willen verontrusten. Zonder enige bitterheid beschreef zij de jarenlange ellende in huis en het harde leven van haar ouders. Een onderwijzer moest een meneer zijn, van zijn kinderen verwachtte men dat ze deftig zouden zijn en niet hun brood verdienen met vulgaire handenarbeid. Dat zou het gezin en het hoofd van het huishouden declasseren. Carla was naar de stad gekomen op een leeftijd dat zij reserves genoeg bezat om een hongerregiem te weerstaan. Doch Agnes was gekomen in haar kritische groeijaren. Ik luisterde naar haar redelijk betoog en dacht bij mezelf: *et voilà pourquoi votre fille est malade, voilà pourquoi...* Agnes moet sterven. Omdat men haar vader een hongerloon betaald had en hem door zedelijke druk belette, voldoende bijverdiensten bijeen te schrapen om zijn gezin behoorlijk te voeden en te huisvesten. De deken der parochie, dacht ik, waggelt dik over de straat, maar de kardinaal bewijst door zijn ascetische gestalte, die de schilders en beeldhouwers inspireert, dat de mens niet van brood alleen leeft. De ene kiest de versterving als zijn hoogste deel, de andere wordt gedwongen ze toe te passen op zijn hele gezin, totdat een of meer van zijn kinderen in een sanatorium belanden of, benijdenswaardig lot, 'engeltjes in de hemel worden voor Gods troon'. Ik luister-

de niet meer naar Carla, die aldoor vergoelijkend praatte en mij zwartgalligheid en zwartkijkerij verweet en vooral voorbarige ontmoediging. Toen zij aarzelend het woord pneumothorax uitsprak, keek ik op en vroeg haar uitleg. Die kon zij mij niet geven, tenzij zeer ontoereikend. Maar zoveel begreep ik, dat die operatie voor Agnes de redding kon betekenen. Er liepen duizenden mensen rond met één long. 'Ja,' zei ik bitter tot Carla, 'en tienduizenden met één been.'

Zij werd ongeduldig. Zo groot was echter mijn ontsteltenis, dat zij meelij met mij kreeg en in een gebaar van opperste goedheid mij een uitweg wilde bieden. Instinctief wist zij dat, indien ik niet van het hout gesneden was waaruit men mannen maakt ik dadelijk zou toegegrepen hebben naar de reddingsboei die zij zonder schamperheid uitwierp.

Zij duwde mij zacht van zich weg en zei: 'Je bent niet aan Agnes gebonden. Je kunt haar laten als je wilt. Waarom zou je heel je leven binden aan een invalide of aan een stervende?'

Carla, goede Carla. Zij was bereid de slag op te vangen en mijn gestamelde instemming aan te horen; maar waarschijnlijk besepte zij wel dat ik dit nooit doen zou en wilde zij deze weigering van mij duidelijk vernemen. Door mijn tranen heen, begon

ik zenuwachtig te lachen: 'Dit zou een mooie manier zijn om een leven te beginnen,' zei ik. 'Het is méér gebeurd,' zei Carla en wachtte. Ik stond op en keek Carla in de ogen. Zij was nu gerustgesteld en sloot mij in haar krachtige, vaste armen. Wat er ook komen mocht, ik was gedurende dat korte ogenblik van warm geluk vervuld.

12

Na de afloop van de Olympiade bevond ik mij in het bezit van een voor mij aanzienlijk bedrag. De krant had echter gemerkt dat ik de enige wedstrijd waarin de Nederlanders een kans maakten, - de voetbal - niet had bijgewoond en brutaalweg een lyrische omschrijving had geleverd van het verslag uit een paar middagbladen. Ik was op kosten van het blad naar de hoofdstad gereisd en had bij mijn aankomst vernomen dat op het moment van de voetbalmatch, voor het eerst sedert een eeuw, Het Lam Gods van Van Eyck in zijn geheel te zien zou zijn in het museum. Ik had Het Lam Gods gekozen. Het kwam mij slecht te stude, want ik had de nederlaag der Nederlandse ploeg niet beschreven als het wanhopig verweer van een groep leeuwen tegen een overmacht van brutale en tot de tanden gewapende jagers. Mijn verslag, gegrond op de haastige lezing van een paar bevooroordeelde sportbladen, deed de spelers uit het noorden meer lijken op de eerste christenen in

het Colosseum dan op dappere sportieve helden. Mijn hoop voorgoed aan de krant verbonden te worden viel ten offer aan Het Lam Gods.

Door een toeval kwam ik in aanraking met een parlements lid dat op zoek was naar een secretaris. Hij wierf mij dadelijk aan tegen een fatsoenlijk loon. Hij was een eerlijk maar onstuimig man, wars van alle partijtucht. Men kon hem nooit overtuigen dat de opperste belangen van het vaderland of van de partij hem geboden te zwijgen, wanneer zijn eer en geweten hem voorschreven een onrecht of een schandaal aan te klagen. Kortom een man die weinig paste in de politiek. Ik hielp hem bij het voorbereiden van zijn werk, voerde zijn briefwisseling en hield hem de talloze vervelende bezoekers van het lijf. Tot mijn ergernis en verbazing merkte ik, dat velen van hen die zijn steun kwamen vragen en die toch stellig zijn rechtschapenheid kenden, van hem verwachtten dat hij het algemeen belang zou achterstellen om hun een genoegen te doen of een voordeel te verschaffen. Tot op dit ogenblik had ik slechts te doen gehad met halve gekken en dronkaards; toen leerde ik de kleine berekenaars en zelfs enkele der grotere haaien van onze gemeenschap kennen. Ik werkte als een slaaf, maar deed het graag omdat ik in mijn chef geloofde, te meer daar ik wel

zag hoe hij lichamelijk ten onder ging aan zijn werk, dat zijn wankele gezondheid dag aan dag ondermijnde. Dikwijls had ik de indruk dat hij uit panische schrik voor een overhaaste dood zich zo afsloofde voor zaken die niet van het allerhoogst belang bleken, maar die hem toevallig persoonlijk bekend waren. Een groot politicus was hij zeker niet, een goed politicus kon men hem ook niet noemen, omdat hij van geven en nemen geen begrip had, noch van de kunst der mogelijkheden. Maar hij was eerlijk en dapper, onafhankelijk en soms zelfs roekeloos. Toen Agnes ziek werd, was het mij een grote rust te weten, dat ik eindelijk beland was in een eerbaar en bezielend midden, dat ik leefde in de schaduw van een patroon, de eerste die ik had gediend, voor wie ik eerbied en een schuwe genegenheid voelde. Mijn betrekkingen met hem waren zuiver formeel, maar hij moet hebben gemerkt aan de klank van mijn stem, mijn onhandige gebaren, dat ik hem beschouwde als een meester des levens, meer dan als een gewoon werkgever.

Daags na mijn bezoek bij Carla dacht ik: hoe goed is alles in ons bestaan geregeld. Op het ogenblik dat ik door de vleugelen der tragedie word aangeraakt, bevind ik mij in een kader waar alle burleske elementen uit verwijderd zijn. Ik was het lot dankbaar.

Het is toen dat mij de gezangen van Orpheus weer voor de geest zijn gekomen en ik betrapte mij erop, toen ik na mijn werk door het romantische stadspark liep, waar enkele rotspartijen aan het decor van de opera herinnerden, dat ik de klacht van Orpheus zong. 'Ach,' zei ik tot mezelf, 'je koestert hetgeen de dichters noemen: een schoon verdriet'; en de ontmoeting tussen die twee woorden, die een walgelijk estheticisme aan een humane droefheid koppelen, kwelde mij meer nog dan mijn verdriet om Agnes. Telkens als ik mijzelf beschouwde, stond ik weer voor die gruwel van het behagen in het verdriet. Ik werd gewaar, dat ik niet eenvoudig droef kon zijn, zoals een volkswrouw droef is omdat haar man van een stelling is gestort, zoals een moeder droef is omdat een kind in de wieg dood ligt. Met woeste razernij ontleedde ik mijzelf. 'Agnes sterft,' zei ik tot mijzelf. 'Wat doe jij? Jij leeft. Je bent gezond. Je kunt jezelf niet beletten te genieten van het park dat in prachtig groen staat te bloeien. Je geniet van de kinderen, die dartelen in het park en van het gezicht van de mooie zwarte honden, die hoge sprongen maken op het enorme gazon. Je geniet zelfs van het leed dat je overkomt. Kun je aan Agnes denken zonder aan jezelf te denken?' Bij dit laatste zelfverwijt stond ik stil. Ik leunde tegen de balustra-

de van de brug hoog boven de vijver van het park. Ik antwoordde mezelf: 'Neen.' Een logge politieagent stapte over de houten brug en deed ze daveren waar ik stond. Ware hij niet verschenen, ik had me naar beneden gestort, uit onmacht om me te bevrijden uit dit nesseskleed van gestadige zelfkwelling. Ik liep verder, en alsof ik mijn ergste vijand het hatelijkste dat ik wist toesnauwde zei ik, eenmaal terug op vaste grond: 'Mooi excuus, die agent. Je had een paar minuten kunnen wachten.'

Zo werd Agnes' ziekte voor mij een dubbele marteling. Ik leed om haar en haar dapper gedragen ellende en ik leed in mezelf, omdat ik stormliep tegen die muur, die in dit leven gezonden van zieken scheidt. Omdat ik mij elk ogenblik van de dag verwijten kon mijn onwillekeurig genoeg aan de zon, aan de mens, aan een mooi doek of een ontroerend vers.

Agnes werd naar een ziekenhuis in de stad overgebracht en dagelijks ervoer ik weer die weerzinwekkende hospitaalreuken, de zakelijke drukte der verpleegsters, de verveelde kalmte der geneesheren. Agnes lag in een grote zaal met een twintigtal andere vrouwen. Nijdig volgden mij hun blikken als ik voorzichtig de gladde zaal door schreed naar het bed van Agnes, dat in een hoek stond. Diepliggende

ogen en slordige grijze vlechten zag ik boven elk bed, en een weeë reuk van trage ontbinding sloeg mij tegen. Sommige vrouwen voerden met zichzelf een eindeloze monoloog, alleen onderbroken door de kordate bevelen en aanmaningen van de zusters. Anderen keken de gehele dag ijl naar de zoldering. Naast Agnes lag een oude vrouw, die men alleen zoet kon houden door haar een spoorboekje te geven. Haar wachtte, dat was duidelijk, maar één korte en laatste reis. Doch dag in dag uit spelde zij de namen van al de dorpen en steden van ons land, die men per spoor bereiken kan. Alleen wanneer zij de halten van de Oriënt Expres trachtte te spellen kwam er wat meer vuur in haar stem. Ik heb nooit de naam van Belgrado of van Constantinopel nadrukkelijker horen uitspreken. Agnes scheen dit alles niet te merken. Zij praatte luchtig met mij, vol hoop nadat de pneumothorax was gebeurd, en verzekerde mij dat alles in de toekomst goed zou gaan.

Toen zij het hospitaal verliet, kon ik haar moeder bewegen met Agnes in een rustig dorp in de Kempen te gaan wonen. De lucht, zei de dokter, zou de rest wel doen voor haar genezing. Maandenlang verbleef zij daar met, af en toe, het bezoek van de geneesheer. Ik was altijd aanwezig wanneer hij kwam en deed hem telkens uitgeleide. Tientallen keren heb

ik hem gesmeekt mij de waarheid te zeggen. Tientallen keren heeft hij mij belogen. Elke maal keerde ik vol twijfel terug naar Agnes, die op mij wachtte en wilde weten wat wij onderweg hadden besproken. Geen ogenblik gaf Agnes zich gewonnen: zij geloofde in het leven. Soms bekeek zij mij nadrukkelijk, alsof zij mijn trouw en liefde wilde meten. 'Je weet,' zei ze, 'dat bij de behandeling in het gasthuis een ongeluk is gebeurd. Ik werd op de rug en later op de buik verschroeid door ik weet niet welke brandende stof.' 'Agnes,' zei ik, 'ben je er minder Agnes om?' Even later kreeg zij een zware verzwering aan een tand. De dokter opende deze vanbuiten en liet een diep, grof litteken op haar zoete wang. Toen ik haar weerzag was zij voor het eerst weemoedig. 'Ze doden me niet,' zei ze, 'ze breken mij af lijk een bouwvallig huis.' Ik kon mijzelf beheersen en niet ja zeggen; maar toen ik de dokter enkele dagen later vroeg, waarom hij Agnes zo behandeld had, wist hij niets te zeggen dan *mon pauvre ami* en toen begreep ik, dat deze beleefde Franse formule een doodvonnis was en dat het hem weinig kon schelen of Agnes gaaf of geschonden de dood tegemoet ging. Ik werd zelfs stilzwijgend verzocht dit, als een soort medeplichtige, te begrijpen.

Tuberculose is een barbaarse, sadistische ziekte.

Zij verbrandt de vezels en verdort het bloed, maar doet terzelfder tijd de begeerte naar het leven in zijn opperste uitingen feller blaken dan bij de gezondsten en meest volbloedigen. Zij doet de levenskracht plotseling voor enkele dagen opvlammen en dooft ze dan weer uit, haast geheel. Zo kwam er een ogenblik waarop de dokter verklaarde dat Agnes haar voorzichtige levenswijze voor een dag mocht opgeven. Mijn patroon die, hoezeer hij ook opging in zijn drukke politieke bezigheden, tijd vond belang in mijn persoonlijke aangelegenheden te stellen, had over Agnes gehoord. Hij bezat een mooi buitengoed in het dorp waar Agnes reeds maanden verbleef. Op zekere dag nodigde hij mij, met haar, uit op een diner. Ik had geen reden te weigeren en hoopte dat het Agnes genoeg zou doen. Wij werden afgehaald door de auto van mijn patroon. De boeren van de omgeving stonden naar de wagen te kijken als naar een wereldwonder. Nooit waagde een automobilist zich in de mulle, verraderlijke zandweg. Agnes, die altijd eenvoudig gekleed was, had voor de gelegenheid een jurkje aangetrokken, dat zij gedurende haar lange ziekte zelf had gebreid. Het was, naar de mode van de tijd, een nauwsluitende lange jurk, in kleurige vierkanten verdeeld en zonder mouwen. Zij was er erg trots op. Het was inderdaad

een vrolijk kledingstuk en zij was mij in nagemaakte woede te lijf gegaan, toen ik zei voor de grap dat het op een tafelkleed leek. Toen ze klaarstond, vond ik het mooi: het had de vrolijkheid van een folkloristisch gewaad en het deed haar slanke gestalte uitkomen. Haar bleke gezichtje vormde een ontroerende tegenstelling met deze bonte weelde. In de wagen, die slechts een paar minuten nodig had om ons naar het landgoed van mijn patroon te voeren, waren wij uitgelaten. De chauffeur, een oud bedaagd man, was blijkbaar diep geschokt omdat hij zijn limousine door een zware zandweg had moeten sturen om een paar jonge mensen te gaan halen. Veilig achter het raam, dat ons van hem scheidde, gaven wij hem allerlei fantastische bevelen: James, voer ons naar de Rivièra, James, we zouden liever naar Avignon gaan of naar Lugano. Vooral niet naar het koude noorden. James, we zijn beu van Parijs, ga liever langs Dijon. Ik was 'mon pauvre ami' niet vergeten; maar nu ik Agnes voor het eerst sedert maanden weer op de been zag, nu ik haar opgewonden voelde in de verwachting van een onthaal, in een kader dat zij nooit had gezien, begon ik weer te twifelen aan wat ons boven het hoofd hing.

Mijn patroon en zijn vrouw waren hartelijke, eenvoudige mensen. Een plaatselijke decorateur die

wist dat zij over een ruim fortuin beschikten, had het landgoed omgewerkt tot iets zeer merkwaardigs. Voor het eerst van mijn leven zag ik van nabij gedraaide zuilen, die wanstaltige producten van een krankzinnige inbeelding uit de zeventiende eeuw. Als twee kinderen de mosgrond in het woud, betraden Agnes en ik de oosterse tapijten, keken we naar het tafellinnen en naar de tafelloper van fijne kant. De samovar in het midden fascineerde Agnes evenzeer als mij. Ik was erg onder de indruk van de weelde die ons opeens omringde. Doch Agnes scheen dit alles gemakkelijk in zich op te nemen. Niets verried dat zij gewoon was haar koffie thuis gezellig te slurpen; of haar bord van zich af te stoten zodra zij klaar was. Na de maaltijd zaten wij ietwat gedwongen in de mooie salon en keken naar de schilderijen, die aan de wanden het Kempisch landschap verheerlijkten. Op een gegeven ogenblik nam Agnes de vrouw des huizes terzijde en samen verdwenen zij uit de kamer. Na een tijdje keerde de vrouw van mijn patroon alleen terug. Het duurde lang eer Agnes weer verscheen. Eindelijk opende zij de zware, hoge deur en ging in een der enorme fauteuils zitten. De avond viel. Door de open ramen zagen wij een pauw waaiersaarten bij de kunstmatige vijver met zijn kunstmatige rotspartijen. Een oude tuinman harkte

de dorre blaren van het brede, donkergroene grasveld. De vrouw des huizes schonk koffie in minuscule kopjes. Het was of het leven eeuwig zou duren, zo kalm, zo veilig, zo vervelend gezellig; want deze vier mensen hadden elkaar weinig te zeggen en mijn patroon bracht ten einde raad het gesprek op onze werkzaamheden, hetgeen zijn vrouw en Agnes uitsloot. Plotseling stond Agnes op uit haar diepe zetel. Zij scheen mij ineens veranderd en doodmoe. Ook merkte ik in die plechtige salon een doordringende geur die mij bevreemde en ontstelde. Er viel een stilte en de gastvrouw deed opeens heel druk. Mijn patroon ging naar het open raam toe. En nu begreep ik, nog voordat Agnes haar hand op mijn arm legde en zei dat het tijd was om huiswaarts te gaan. Agnes stond tussen ons drieën, gezonde, krachtige mensen. Alleen van haar ging een reuk uit van ontbinding en belofte tevens, een walm waarin de aankondiging der vruchtbaarheid en de duidelijke voorbode der dood zich mengden in een ontzettende omhelzing. Agnes, Agnes, zei ik tot mezelf, laat ons weggaan van hier. Laat de gedraaide zuilen neerstorten op het huis der gezonden, op deze mensen die zullen blijven leven, laat de pauw creperen; maar laat ons samen vluchten, jij en ik, uit deze zelfverzekerde omgeving. Laat ons samen weggaan naar on-

ze bestemming, die is de dood en de ontbinding.

Wij vertrokken en weigerden de diensten van de chauffeur, die er nog altijd ietwat beledigd uitzag. Dwars door de velden zijn we langzaam naar huis gestapt. Ik in mijn stijve zwarte pak; Agnes onbeholpen in haar nauwsluitende jurk en op haar hoge hakken. Toen wij eindelijk de mulle weg naar haar woning betraden, - het was toen al donker en ik hoorde in de pachthoeven rondom ons de honden blaffen - toen viel Agnes mij om de hals, in het midden van de weg en zei: 'Mijn arme jongen.' Op dezelfde plaats had de dokter mij gezegd: 'Mon pauvre ami.'

13

Kort daarop werd Agnes naar een sanatorium overgebracht. Eens per week kon ik haar een paar uur komen bezoeken. Wij hernamen onze briefwisseling zoals gedurende mijn diensttijd. Ik wist thans zeker dat zij nooit genezen zou en vermeed elke toespeling op de toekomst. Ik waakte er echter voor dat het ontbreken van vooruitzichten in mijn brieven niet opzettelijk zou schijnen. Ik vertelde haar mijn hele dag, al de kleine dingen die mij getroffen hadden, een dansend kind op straat, een brutale bedelaar, een machtig heerschap dat zich protserig en potsierlijk had voorgedaan. Wat er voor belangrijks gebeurde in de wereld, raakte ik niet aan. Er was voor mij niets van belang dan Agnes en mijzelf, haar hoest en haar koorts. Agnes schreef mij zonder één klacht. Zij verhaalde mij wat er om haar heen gebeurde onder de fauna van de teringlijders: de berustende, de hysterische en de opstandige. Zij sprak van de enkele jonge zieken, die in de godsdienst hun heil en bezieling vonden en die de heiligheid als het

enige belangrijke in de wereld beschouwden. Zelf was zij niet geneigd die weg op te gaan, want in niets was zij buitensporig, behalve in haar verontwaardiging om onrecht een ander aangedaan, terwijl zij onrecht, waarvan zij zelf het slachtoffer was, met een soort misprijzende duldzaamheid aanvaardde. Zij voelde zich plotseling verplaatst in een midden, waar geen normale wetten meer golden, waar tientallen vrouwen met barbaars egoïsme hun eigen lichaam in zijn geringste wijzigingen nagingen en waar een graad koorts min of meer belangrijker was dan het bestel der wereld. Elke dag schreef zij als postscriptum haar temperatuur van de morgen en de avond. Al wist ik dat er geen hoop voor haar was, toch klampte ik mij vast aan die twee cijfers, alsof zij mijn eigen bestaan bepaalden. Want ik had mijn eigen leven opgegeven met het hare en was volkomen bereid voor de dood. Agnes, die na ons bezoek bij mijn patroon en haar pijnlijk ervaren, gewoon was zonder enige weerhoudendheid te spreken over de intiemste lijfelijke dingen, schreef mij uitvoerig over de atmosfeer van het sanatorium, over de ongewone verhoudingen, die de brieven en de gezegden van de echtgenoten en geliefden aannamen in dit milieu, over de erotische overspanning, waarin de zieke en stervende vrouwen rond haar leefden.

Als ik haar bezocht - zij had een klein privé-kamertje waar we samen op het bed zaten, terwijl een verpleegster om de tien minuten onder een of ander voorwendsel de deur bruusk openmaakte - was zij hartstochtelijk en nerveus. Vroeger was zij onder mijn liefkozingen altijd lijdzaam geweest. Nu nam zij mij spontaan in de armen en leunde langdurig aan mijn borst. Wij konden in de tuin van het sanatorium wandelen. Maar dat vermeed zij het liefst, want wij ontmoetten daar andere zieken met hun bezoekers en werden telkens staande gehouden door haar gezellinnen die ons, vooral aan Agnes, een man of een verloofde wilden voorstellen. Het waren flinke, gezonde, weldoorvoede mannen wier aanwezigheid moest bewijzen dat zij de zieken en veroordeelden niet verlaten of vergeten hadden. Agnes deed mij begrijpen, dat zij die behoefte aan bescheiden machtsvertoon wel begreep en desnoods bereid was deze sukkels de liefdadigheid van een korte vormelijke voorstelling te gunnen, doch zij meende dat onze uren tezamen te kort waren en dat zij niet, zoals de vrome zielen rondom haar, voor het martelaarschap bestemd was. Zo zaten wij gewoon op het bed te kijken naar de droeve pijnbomen rond het grasveld, naar de schrale kippen die hun ren ontsnapt waren en hysterisch rondliepen en naar het

magere schaap, dat in het midden van het groen aan een paal gebonden stond en dat menig man een welgekomen gelegenheid gaf om de slentergang van een paar uur door de tuin even te onderbreken.

Op een zondagmiddag kwam ik naar het sanatorium gefietst en vond Agnes niet achter het ijzeren hek, dat zonder genade slechts om twee uur openzwaaide. Zij bevond zich te bed en had zich mooi gemaakt. Zij droeg de roodzijden pyjama, die ik na veel onhandige aarzeling voor haar had gekocht. Haar haar was netjes gekapt. Er stonden bloemen op haar nachttafeltje. Zij zat rechtop en las een boek. Heel haar kamer had een ietwat feestelijk aanzien. Zij stelde mij de vraag, die geen vrouw ooit te moe is te stellen, maar die in haar omstandigheden zwaar van betekenis was: 'Hou je van me?' Zoals iedere man, vond ik die vraag overbodig. Ik had haar al honderdmaal beantwoord en wist toen niet, dat men ze mij tot het eind van mijn leven zou stellen. Ik was geduldig tegenover deze nutteloze vraag en mijn even overbodig antwoord. Alleen mijn afwezigheid, mijn vlucht kon een 'neen' betekenen. Ik was niet wijs genoeg om te begrijpen dat mijn trouw kon verklaard worden uit gewoonte, uit halfslachtigheid en uit die bloedigste van alle vernederende gevoelens, uit meelij. Slechts later heb ik ingezien

dat ik, met al mijn vermeende ondervinding van de wereld, (het potsierlijk, schunnig schouwspel van het krijgsgasthuis, mijn vluchtig bezoek aan een slonzig bordeel) in Agnes' ogen niets anders dan een kwajongen was en kon zijn. Zij zocht echter naar een fout in mijn harnas. Rondom haar zag ze dagelijks dingen gebeuren waarin zij onwillekeurig betrokken werd: het uitblijven van een bericht van een verliefde, de brief vol laffe uitvluchten van een ander, die zich onmogelijk kon vrijmaken op een zondagnamiddag, de mededeling, aarzelend gebracht door een derde, dat een minnaar een ander meisje had gevonden. Al die gevallen, die ik tot de feuilletonliteratuur gerekend had, werden hier bloedige werkelijkheid. Vrouwen, die zich met al haar kracht vastklampten aan het leven, lieten op zijn onverwachtst hun twee handen schieten als hun iets dergelijks overviel en verkwijnden zwijgend; andere werden opstandig en cynisch en legden er zich op toe om de dokters of de mannelijke bedienden van het gesticht te verleiden, ofwel dreven zij de baldadigheid zo ver op de bezoeken de verliefden en echtgenoten van hun medepatiënten het hof te maken. Na enkele maanden regelmatig zondagbezoek was ik me bewust geworden van de tot het uiterste geprikkelde zinnelijkheid die onder de zieken heers-

te en ik meende zelfs bij Agnes een hevigheid, een innigheid van gevoel te bemerken, waarvan zij vroeger geen blijk had gegeven. Ik wilde mij niet inbeelden dat zij deelgenote zou zijn aan deze pijnlijke verschijnselen van haar ziekte en schreef haar opwinding toe aan onze scheiding en aan haar nieuwe milieu.

Die zondag echter was Agnes volkomen kalm. Zij troonde haast hiëratisch in haar eng bed. Het was of zij vreesde door een plotse beweging haar keurig uitzicht te verstoren. 'Geef mij mijn muiltjes,' gebod ze. Ik schoof aan haar kleine voetjes de donzige slippers die ik haar had gegeven en waarover zij zo hartstochtelijk had gelachen toen ik ze meebracht. Ik had me natuurlijk het meest kokette paar aangeschaft en toen ik me met dit bijvoeglijk naamwoord tegen haar spot verdedigde, had Agnes me gezegd: 'Niet kokette maar cocotte. Wat er ook van zij,' had ze besloten, 'ze zijn warm en ze komen van jou.' Zij zat op de rand van het bed en ik merkte hoe tener zij eruitzag toen de rode zijden pyjama zo wijd en los viel over haar dijen en om haar slanke benen. Zij keerde zich naar mij toe en met de ene hand schoof ze op haar nachttafeltje het donkerblauwe kwispedoor een eind weg. Voor zich heen kijkend vroeg ze met matte stem: 'Wil je me zoenen als je

van me houdt?’ Ik wist wat zij bedoelde en dat de werkelijke zin van haar woorden was: ‘Hou je genoeg van me om met mij te sterven?’ Een ondeelbaar ogenblik beschouwde ik mijzelf en verweet mezelf deze korte halte. Indien ik dadelijk ja had gezegd als een kreet des harten, had Agnes dit kunnen verklaren als een opwelling, een antwoord op een uitdaging. Ik wilde het niet uitschreeuwen met die vervoering, die in zichzelf haar eigen ontbinding en ontkenning bevat, omdat zij blijkbaar van voorbijgaande aard was. Aarzelen kon ik ook niet, dacht ik, want waar het om de waarheid gaat, aarzel ik niet en de seconden dat mijn antwoord te laat komt, kunnen voor haar eeuwen zijn. Ik hief haar hand naar mijn lippen toe, zoende haar en zeide: ‘Zo lang, zo veel je wilt, Agnes.’

Zij sprong van het bed en stond voor mij. Ik was blijven zitten. Zij nestelde zich tussen mijn gespreide benen en viel mij om de hals. Zij weende. Door haar tranen heen, vroeg ze mij met lichte, lieve spot: ‘Voel je je heroïsch?’ Ik nam haar natte wangen in mijn handen. Haar kaken hadden de verraderlijke bloes van de getekenden. Haar lichtblauwe ogen glansden meer dan ooit. Een dikke traan droop langs haar fijne neusvleugels op haar dunne bovenlip. Toen zoende ik haar voor het eerst zoals een

minnaar een vrouw moet zoenen, dronken en duizelend van verlangen. Het was rond ons heel stil geworden. De bezoekers waren verspreid in het ruime park rond het paviljoen. De verpleegsters wisten dat niemand hun diensten nodig had. 'Geloof je me nu?' vroeg ik aan Agnes. Zachtjes voor zich heen zei ze: 'Ja.' Zij ging terug te bed en ik lag naast haar op de deken. Twee vliegen zoemden tegen het plafond, aan elkaar gebonden, grotesk tegen de wand aan stotend. Een ogenblik volgden wij deze ontuchtige en potsierlijke vertoning. Zonder dat ik een woord had gezegd, recht voor zich uit starend, sprak Agnes mij toe:

'Het heeft met ons niets gemeen. Ook al zegt men dat daarna het mannetje sterft. Of is dat bij de bijen het geval? Ik weet het niet. Ik weet niets meer. Ik heb je lief, dwaze jongen, maar je hebt het gewaagd. Was het een vermoeiend laissez-aller omdat je niemand wil zeer doen? Antwoord me, want ik heb je lief.'

Ik heb haar niet geantwoord. Toen de klok luidde die de bezoekers het afscheidsuur aankondigde, zat Agnes stralend van geluk rechtop in haar bed. Zeer vlug verhaalde zij me het geval van een oud man, doodverliefd op een der meisjes van het sanatorium, die om haar te bewijzen dat zij niet dodelijk ziek was, al wist hij al te wel het tegendeel, de vorige zon-

dag het blauwe bokaaltje van haar nachttafel had leeggedronken. Ik schrok toen ik deze gruwel hoorde, maar vertrok geen spier.

‘Hoe vind je dat?’ vroeg Agnes toen ik aan de deur stond om heen te gaan. Ik was niet bij machte deze daad groots te vinden. Ik werd er alleen misselijk van en voelde dat de man hysterisch moest zijn. Ik dacht aan de proef waaraan Agnes mij had onderworpen en wist dat dit heel wat anders was. Zonder aarzelen zei ik: ‘Vies zonder meer.’

‘Akkoord,’ riep Agnes. ‘Ik heb je zeer lief.’

Langzaam reed ik op mijn fiets langs het stille, strakke kanaal, door de droeve dennenbossen, door de verwaarloosde voorsteden naar huis. De avond viel snel en ik zag langs de vaart en in het bos honderden jonge paartjes rustig wandelen of stilstaan, tot hun gestalten in mekaar versmolten. Ik was alleen en in mij voelde ik een donkere opwindning om wat in het kamertje van Agnes gebeurd was; maar ook de vrees mij in mijn eigen ogen te doen doorgaan voor een held uit de pruikentijd. Helden kende ik enkel uit de wagneriaanse drama's. Zij werden aldus aangekondigd en hun houding, gestalte en kledij maakten hun beroep en gehalte duidelijk. ‘Je bent een Lohengrin op een oude fiets met een slechte rem,’ zei ik tot mezelf in mijn zorg om de juiste ver-

houdingen te bewaren. Aan de helden uit de vaderlandse geschiedenis wilde ik zelfs niet denken: heel de maatschappij, heel het tuighuis der geschiedenis droeg ertoe bij hen toe te laten op het glorierijkste ogenblik, het glorierijkste te doen zeggen of te doen besluiten. Was hij een held die in een klein kamertje van een sanatorium, op een luie zondagnamiddag, een meisje van wie hij doodveel hield op de lippen zoende, lang en nadrukkelijk, al wist hij dat haar lot bezegeld was? Welneen, dacht ik, Agnes is mijn heden en mijn toekomst. Ik ben aan haar gebonden. Was zij melaats, ik zou mét haar melaats zijn. Ik heb alleen gedaan wat ik zeer beslist niet laten kon.

Ik was toen in een afschuwelijke voorwijk van mijn vaderstad beland. Brallende dronkaards waggelden allerwegen uit de kroegen waar orkestrions oorverdovend te werk gingen. Een tram die langs het trottoir scheerde, dwong mij opzij. Mijn ketting brak. Terwijl ik het rijwiel moeizaam voortduwde, zei ik grimmig tot mezelf: 'Lohengrin en de zwaan met een defect.'

14

Van die dag af heb ik in vriendschap met de dood geleefd.

Ik zei Boutens' vers op: 'Goede dood wiens zuiver pijpen door 't verstilde leven boort...' Ik was volkomen bereid aan dit groteske bedrijf van geboorte, bestaan en verrotting een einde te maken door met Agnes te sterven. Ik heb echter ondervonden dat er een gruwel is groter dan de dood: het leven met een knagend gemis. Van dat ogenblik af is de zoete klacht van Orpheus door mijn leven zonder verpozen gaan klinken. Die klacht zong door mij heen van de morgen tot de avond en ik wist dat er voor Agnes en mijzelf geen Amour zou verschijnen, geen aanminnig meisje met een hoge, schrille stem, die ons op schoolmeesterachtige toon zou bevelen: 'Jouissez désormais des plaisirs de l'amour.' Van Orpheus zou mij enkel het edele lot beschoren worden. Niet de burgerlijke gezapigheid, noch de mogelijkheid dat Orpheus het ooit zou betreuren Eurydice uit de

onderwereld teruggehaald te hebben. Al hield de vraag mij bezig of het Agnes ernst was, toen zij mij op de proef stelde, of haar bewering over het gevaarlose van onze omhelzing het gevolg was van het leugenachtige optimisme van haar dokter, al vroeg ik mij af of ik niet gemengd was in een tragisch net van vergissingen en halve waarheden, van heldhaftige gebaren en roekeloze dwaasheden; toch wilde ik geen oplossing zoeken in die doolhof en berustte ik erin het lot van Agnes te delen.

De ernst van haar toestand werd spoedig daarop duidelijk toen de dokter mij zei, dat Agnes naar Zwitserland moest worden vervoerd. Het was noodzakelijk verklaarde hij; maar het was ook de enige hoop die restte. Dankzij de milddadigheid van mijn chef, die Agnes genegen was, werd ik in staat gesteld haar naar Davos te zenden. Carla deed haar uitgeleide. Wij hernamen onze dagelijkse briefwisseling en ik zou haar iedere drie maanden gaan bezoeken. Daar, in Davos, heeft Agnes zich met haast onmerkbare schreden van mij verwijderd, haar eind tegemoet. Voor het eerst in haar leven bevond zij zich in een geheel vreemd midden, tussen mensen van allerlei nationaliteit; schilderachtige wrakken die zich vastklampten aan de stralen der Zwitserse zon en die niet wisten dat het percentage tubercu-

leuzen in dit land bijna zo hoog was als elders in Europa. Zij schreef mij in bijzonderheden over deze vreemde figuren, over hun schaamteloze hysterie, hun pathetische avontuurtjes onder de ogen van een directrice die schandaal vreesde, maar nog meer dat de zieken haar instelling zouden verlaten, indien zij al te streng optrad. Ik kende geen van die mensen en het was mij of Agnes verkeerde tussen de *ombres, spectres, larves terribles* van een verre onderwereld.

In een privé-sanatorium wordt met de dood op een tactvolle wijze omgesprongen. Een lijk verdwijnt in de vroege uren van de morgen door de achterdeur, opdat zijn aanwezigheid niemand zou ontmoedigen. De verpleegsters en de geneesheren blaken van gezondheid, alsof het gezicht van zoveel rode bloedcellen de maden der tering moet beschamen. Toen ik na een drietal maanden de trien nam om in Davos aan te landen, werd ik door de directrice ontvangen, een indrukwekkende rubensiaanse verschijning, wier blote armen boven de elleboog op het springen stonden. Zij stelde mij met leugens gerust en gebruikte al de klassieke troosttermen die ik reeds kende. Over Agnes sprak ze alleen als over 'notre chère malade'. Ik keek naar haar kwabbige wangen en dacht eraan hoe zij deze uitdrukking voor elk der tachtig zieken moest gebruiken, ook

voor hen die door hun dwaasheden de goede naam van haar instelling in gevaar brachten. Mijn zwijgen ergerde haar en ze zei: 'Ne soyez pas pessimiste. Les guérisons ne sont pas rares.' Ik antwoordde: 'De sterfgevallen ook niet.'

Eindelijk werd ik bij Agnes toegelaten. Ik vond een grote, blonde jonge man in haar kamer, een buur die diep boog en verdween. Agnes was lichtgebruind door de zon en zag er, ik moest het even zeggen, goed uit. Doch boven haar bed hing de grafische kaart van haar koorts en toen ik haar in mijn armen nam, terwijl zij haar blonde hoofd aan mijn borst verborg, viel mijn oog op de gestadige, onbarmhartige lijn, die de verwoesting van haar gestel aanwees. Over de dingen thuis waren wij gauw uitgepraat en Agnes begon dadelijk druk en opgewonden te verhalen over de mensen die haar omringden, over de blonde jongen, die wist dat hij dit huis niet levend zou verlaten, over dat kleine wereldje van verworpenen en getekenden, voor wie het nieuws uit de buitenwereld geen belang meer had, over deze in zichzelf gekeerden, die onverschillig konden lezen over een hongersnood in Rusland, die miljoenen mensen velde. Zij was solidair met deze sukkelaars, voor wie niets meer betekenis had dan de koortslijn op hun temperatuurblad, het afweren van

een hoestbui, het verschuiven van het onafweerbaar slot, in de morgenlijke stilte het exit door de achterdeur. Dat was thans haar wereld, welke ik niet met haar delen kon. Niet alleen behoorde ik tot de gezonden, want mijn groteske heldhatigheid had mij niet geschaad; maar ik was in dit midden een vreemde, een bezoeker, gekeurd door Agnes' vrienden, die met een of ander excuus binnenvielen en die lang bleven praten over dingen die ik onmogelijk begrijpen kon, omdat ik de helden van hun verhaal niet kende. Enkele ogenblikken voor ik vertrekken zou, viel Agnes mij wenend om de hals en zei de laatste woorden die ik van haar lippen heb gehoord. Snikkend zei ze mij: 'Ik ben nog zo jong, ik ben nog zo jong.'

Ons bestaan is barbaars. Wij moeten werken en geld verdienen om ons te voeden. Had ik toen de moed gehad, ik zou Agnes teruggevoerd hebben naar onze regen en onze mist, waar zij vredig in mijn armen had kunnen sterven, omringd door haar familie en niet door een bende internationale hysterici van allerlei allooi. Maar ik moest terug naar mijn werk, terug naar wat ik met walging mijn toekomst noemde. Ik zoende Agnes op het klamme voorhoofd. Ik zoende haar beschreide ogen, haar koortsige han-

den. Ik zoende haar lippen niet. Want toen ik haar gelaat tussen mijn handen nam, trok zij plots mijn armen weg en verborg zich onder het laken. Ik sloot de deur achter mij dicht en riep om de dood die niet kwam. De directrice, die ik in de gang tegen het lijf liep, trachtte mij staande te houden en had reeds een van haar standaardafscheidsfrases begonnen. Ik mompelde voor mij heen: 'Ouwe hoer.' Zelfs dát kon haar niet in de war brengen. Al begreep zij de woorden niet, toch moet zij mijn bedoeling hebben geraden, want zij liep druk met mij naar de voordeur en ik hoorde dat zij zeer goed kon begrijpen hoe ik, *en ce moment dur des adieux*, alleen wilde zijn en mij daarom in mijn moedertaal terugtrok.

In de nachttrein, die mij terugvoerde, hoorde ik urenlang de enige klacht die Agnes ooit heeft geuit: 'Ik ben nog zo jong, ik ben nog zo jong', - waarop ik niet had geantwoord dan door sussende woorden, die niets konden baten. Ik keerde terug naar mijn leven, naar het werk, naar onze stad die in de jonge lente vrolijk en zonnig was. Ik keerde terug naar waar ik hoorde, naar alles waarvan Agnes afscheid had genomen, toen zij haar kleine, lieve klacht uitte aan mijn borst.

Een maand later ging Carla Agnes bezoeken. Zij keerde weer met voorzichtige geruststellingen. Al-

les ging zijn normale gang. Gelukkig eiste mijn betrekking al mijn geestkracht op en ik werkte dag en nacht in een soort trance. Ik las tot diep in de nacht en schreef trouw aan Agnes. Moeder, die mijn betrekkingen tot Agnes slechts van verre had gevolgd en die nooit haar naam had genoemd, begon over haar te spreken. Het klonk in mijn oren alsof zij in de verleden tijd sprak. Bij toeval hoorde ik haar aan een vriendin over Agnes gewagen als over 'een vogel voor de kat'.

Ik meende op dat ogenblik dat al de barbaarsheid van primitieve tijden in die volkse uitdrukking bevat was.

De zomer was in het land gekomen. Elke dag liep ik door het park naar mijn werk. De kastanjelaren droegen hun kroon. Wanneer ik naar huis keerde zag ik de paartjes op de parkbanken in schaamteloze omhelzing verstrengeld. In een afgelegen deel van het park zat een mie te wachten op een prooi onder de jongetjes, die alleen door de lanen dwaalden. Een oud, beroemd schrijver liep achter een paar giechelende schoolmeisjes aan, die hem met zijn romantische, geverfde baard en zijn hoofsheid van een vorige eeuw blijkbaar potsierlijk vonden. Ik was jong en dit dagelijkse schouwspel liet mij niet onberoerd. Ik klampte mij echter vast aan de verre gelief-

de, aan de onberoerde, maagdelijke Agnes, aan de Eurydice die niet meer weer zou keren.

Op een morgen werd ik door Carla opgebeld, die mij vroeg bij haar te komen op de middag. Haar stem klonk vreemd maar kalm. Ik vroeg of ik niet dadelijk komen kon. 'Over een uur ben je vrij,' zei ze, 'kom dan.' Toen ik vol onrust voor die tijd bij haar aanbelde waren de luiken van het huis gesloten. Het kon vanwege de strakke hitte zijn. Doch ik raadde erger. Carla deed mij neerzitten naast haar. 'Het gaat met onze Agnes niet goed,' zei ze. Toen zweeg ze. Ik begreep. Maar wilde het noodlottige woord van haar eigen lippen horen. 'Zij is dood,' zei ik, 'zeg het me, zeg het dan toch.' Carla zei alleen: 'Ja.' Het huis was stil. Agnes' moeder zat te wenen in het driehoekig tuintje.

Na een tijd stond ik op en zei tot Carla: 'Ik zal in mijn leven geen onedele daad meer doen.' Mijn woorden hoorde ik klinken, alsof een ander ze sprak. Maar ik besepte dat wat ik zei, een eed was, zwaarder dan die welke de Grieken uitten bij Zeus of bij de duistere onderwereld. En dat ik op dit moment over de rest van mijn leven, wellicht vermetel, besliste.

Die avond ben ik met Carla naar Davos afgereisd. Heel de nacht heb ik met het hoofd op haar brede

schouder gerust en samen hebben wij geweend om de lieve dode, tot het bleke morgenlicht over de Rijn viel en wij Bazel bereikten. In de namiddag waren wij ter bestemming. Toen wij bij het instituut aanbelden, het voerder de onschuldige naam van Villa Mountainsight, werden wij verwezen naar het dodenhuisje van het stadje. Carla hield mijn arm stevig vast toen wij binnenstapten. In het lazaret had ik meer dan eens, wanneer een onderofficier te laf of te lui was om een dode aan zijn ouders te vertonen, het laken weggeslagen over een afgemergeld gelaat. Hier stond ik lijdzaam, terwijl een bediende met een misdadige tronie langzaam het lijkkleed oplichtte. Ik wist niets anders te zeggen dan: 'Zij was nog zo jong, nog zo jong.' Agnes lag mooi en rustig voor ons, met een lange lelie op haar borst. Toen ik haar voorhoofd kuste was het van marmer. In mij was het nog killer, nog kouder. Ik liet mij door Carla naar het instituut leiden. Wij zagen de directrice weer. Wat er gezegd werd hoorde ik niet. Maar ik vroeg haar, wat Agnes in haar laatste ogenblikken had gezegd. Dadelijk antwoordde de dikke matrone: '*Elle a dit votre nom.*' Dat is óók volgens de voorschriften van het huis, dacht ik. Met het geld van anderen betaal ik tenslotte de rekening. Ik drong aan: 'Wat heeft ze gezegd?' Het wijf was uit haar lood geslagen en sta-

melde. Zij herinnerde zich mijn voornaam niet. '*Elle a dit, Monsieur...*' Ik keerde mij om, want er was niets anders te doen, niets anders indien ik deze matrone niet te lijf wilde gaan, omdat ik haar niet dwingen kon te zeggen dat Agnes gestorven was, geheel alleen, bescheiden en stil, zoals ze had geleefd.

Vele jaren later was ik in een auto-ongeval betrokken en wist voor een onberekenbaar ogenblik niet of ik dood of levend was. Doch toen ik ontdekte, dat ik al mijn ledematen aanraken kon, kwam het als een golf van oervreugde over mij en zei hardop, voor mij alleen: 'Ik leef, ik leef, ik leef.' Jarenlang heb ik me daarover geschaamd. Toen Agnes mij ontviel, was ik uit het leven ontworteld en ten dode vermoeid. Wat er met mij nog verder gebeuren kon was van geen belang. Voor alle dagen die komen zouden, had ik Eurydice verloren. Was ik haar waardig geweest? Ik had, zoals de mensen rondom mij zeiden 'mijn best gedaan'. Ik had aan de borst van Carla een dure eed gezworen. Indien ik die eed ontrouw werd, zou ik mijn eigen noodlot bezegelen. Het geluk heeft mij verder behoed voor de omgang met clowns en charlatans. De dood van Agnes heeft ook de *larves terribles* rond mij verdreven, en wanneer ik ze later op mijn weg ontmoette, was ik vol erbarmen. Afschuw gevoelde ik niet meer. Mijn leerjaren waren ten einde.

Ware ik een toondichter, ik zou dit verhaal genoemd hebben: '*Le Tombeau d'Agnès*', zoals men dat gewoon was in vorige eeuwen. Ik kan aan haar zoete gedachtenis geen betere hulde brengen, dan dit wanstaltige boek. Dat zij sterven moest, stond, zo beweerden de gelovigen, geschreven in de sterren, dat kaartstelsel van de Heer. Ik vroeg mij af waarom in de sterren niet geschreven stond, dat een jong meisje een vrouw en een moeder moest worden. De brave, eenvoudige priester van Agnes' parochie, die ik bij haar moeder aantrof toen ik met Carla in onze stad weerkeerde, zei me dat God in zijn hemel maagden nodig heeft om voor Zijn troon eeuwig, eeuwig Zijn lof te verkondigen.

Ik heb geweigerd de Heer te zien als een ijdele dwingeland en, het hart bitter als alsem, ben ik godlasterend het leven ingegaan, omwille van Agnes, mijn kuisse bruid, mijn dode zuster, gelijk Eurydice tweemaal verloren.

New York (Chelsea), 6 april 1951

Marnix Gijsen op jonge leeftijd.
Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, Antwerpen.

Nawoord door Harold Polis

Klaaglied om Agnes is gebaseerd op feiten. Als een gelauwerd en gelouterd man schreef de vijftigjarige diplomaat Jan-Albert Goris (1899-1984) een sleutelroman over zijn jonge jaren te Antwerpen.¹ Die jeugd was getekend door een intens politiek en literair engagement, en een relatie die bijzonder tragisch eindigde. Goris - alias Marnix Gijsen - liet niet na het autobiografische karakter van *Klaaglied om Agnes* te benadrukken. 'Absoluut autobiografische boeken zijn zeldzaam en behalve *Klaaglied om Agnes* heb ik er nooit een geschreven, omdat de levende en beleefde gegevens zich slechts hoogst zelden voordoen als een afgerond geheel en omdat de moraal van het verhaal moet losgemaakt worden uit de verwarring der feiten.'²

De gelijkenissen tussen het hoofdpersonage en de jonge Gijsen mogen dan treffend zijn, het resultaat van de literaire verwerking van de jonge jaren valt uiteraard niet volledig samen met de biografische werkelijkheid. In de persoonlijke mythologie die Gijsen zorgvuldig opbouwde verdween het onderscheid tussen feit en fictie bijna volledig, zodat hij geheel volgens het adagium van de theoreticus van de *condition humaine*, Miguel de Unamuno, een legende verzoonde waarin hij zichzelf kon begraven. Van *Klaaglied om Agnes* maakte hij een

Marnix Gijsen en Maria Rومان rond 1920.
Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, Antwerpen.

literair eerbetoon aan Maria Rooman (1901-1928), zijn eerste grote liefde, die net als het personage Agnes aan de gevolgen van tuberculose stierf.

Gijsen zorgde zelf voor grote verwarring over de mate waarin *Klaaglied om Agnes* fictie of werkelijkheid was, door de achterliggende feiten uit deze roman meermaals te verwerken in memoires en autobiografische essays. Samen met zijn broer René Goris (1895-1989) stelde hij voor de reeks Manteau Marginaal *Grafzuil voor Agnes* (1977) samen. Het boekje borduurde voort op een biografisch artikel over Agnes dat René Goris in *Dietsche Warande & Belfort* plaatste en op het in 1975 bij Manteau verschenen *De leerjaren van Jan-Albert Goris*, waarmee Gijsen de biografie van zijn jeugd schreef.³ Gijsen liet deze memoires lopen tot aan de dood van Agnes in 1928. Een groot deel van dit boek sluit naadloos aan bij *Klaaglied om Agnes*, mede doordat Gijsen het niet zo nauw nam met de exactheid van zijn herinneringen. René Goris en Marnix Gijsen bereidden in de jaren zeventig ook een editie van de volledige correspondentie tussen hen en Agnes voor.⁴ Tot een publicatie is het nooit gekomen.

Marnix Gijsen en Maria - 'Agnes' - Rooman hielden er ongetwijfeld een drukke correspondentie op na, hoewel Rooman zeker geen begenadigd briefschrijfster was. Haar relaas van het leven in een sanatorium doet denken aan de taferelen uit *De Toverberg* van Thomas Mann. Tot op heden is slechts een deel van de brieven van Maria Rooman aan Marnix Gijsen gevonden. Samen met de brieven die door René Goris en Marnix

Gijsen zelf zijn gepubliceerd gaat het om een vijftigtal afschriften van brieven uit de jaren 1924-1926.⁵ Van de brieven van Marnix Gijsen aan Maria Rooman is nog niets teruggevonden. Maar dankzij de tot nu toe bekende brieven is het toch mogelijk een beeld te schetsen van hun tragische liefde.

Maria Rooman leerde Marnix Gijsen kennen in 1918, het jaar waarin zijn vader overleed. Jan-Albert Goris en zijn broer René waren gretige boekenwormen die hun zondagmiddag opofferden om de uitleendienst op zich te nemen van de bibliotheek van de Antwerpse Sint-Willebrordusparochie. Tussen de boekenrekken werden Gijsen en Maria Rooman verliefd op elkaar. Terwijl de immer ambitieuze en competitieve Marnix ('Bert' of 'Willem' of 'poezeke') carrière maakte in de journalistiek, de literatuur en de ambtenarij, hield de amoureuze vriendschap met Maria ('Tilly' of 'Mity') stand. Zij was de dochter van een onderwijzer uit Nieuwkerken-Waas die les gaf in de parochiale school in de Dambruggestraat, de straat waar op nummer 342 het geboortehuis van Gijsen stond. René Goris bestempelde Maria Rooman als 'een bevallige verschijning, zeer fris van voorkomen, gereserveerd, maar levenslustig, blij, verstandig, geestig, vatbaar voor humor en vol natuurlijke charme en gevoel', kortom haast perfect.⁶ Om gelijke tred te houden met haar verloofde, studeerde ze na haar schooltijd vlijtig voort. Intussen werkte ze als secretaresse voor een Duitse zakenman die geheel toevallig Rohmann heette (de Lohman uit *Klaaglied om Agnes*) en werd ze opgenomen in de grote vriendenkring van Jan-Albert Goris. Ze vormden een voorbeeldig koppel, Bert en Mity, twee jonge mensen die ijverig

aan hun toekomst bouwden. Goede katholieken ook. Toen Maria in de kamer van haar zuster Rachel tussen het linnengoed twee pikante boeken ontdekte, meldde ze ontzet aan haar verloofde dat het ging om:

“Les chants de Billitis” [Chansons de Billitis] meen ik van Pierre [Pierre Louys], meest over des amies complaisantes [inschikkelijke minnaressen], echt vuil met 'n boel plaatjes, en 't ander Du trottoir à St Lazare, étude sur la prostitution à Paris. Ik gaf ze aan ons moeder die aan Rach moet vragen van wie ze die kreeg. Je moet weten dat de jonge vooruitstrevende jongedame gisteren 19 werd en door ons moeder voor een echte bakvis gehouden wordt. Brrrrrr.’⁷

De al even besmukte Marnix Gijsen schudde waarschijnlijk het hoofd bij het lezen van deze passage. Hoewel hij later beweerde dat elke schrijver ‘een exhibitionist, een nudist’ was,⁸ zou hij zeker ontkennen dat hij ook een ‘viezentist’ was.

Maria Rooman werd eind 1921 ziek. Aanvankelijk leek er nog geen vuiltje aan de lucht. Op 22 september 1921 schreef ze aan René Goris: ‘Ben gister naar de dokter geweest. Niet zo erg, een bronchitteen of grote verkoudheid. Er is heus geen reden om ongerust te zijn.’⁹ Dat zal ook Gijsen hebben gedacht, die overigens wel andere zaken aan zijn hoofd had. In juni 1921 was hij onder de wapens geroepen. Hij vertrok naar het kamp van Beverlo (Limburg) en werd later op eigen verzoek overgeplaatst naar Brussel. Tegenover zijn vriend, de

Soldaat Marnix Gijsen stuurt zijn vriend Karel van den Oever een prentkaart uit het legerkamp van Beverlo (16 juni 1921). Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, Antwerpen.

ultrakatholieke dichter Karel van den Oever (1879-1926), hield hij zich aanvankelijk sterk. Op 24 juni 1921 schreef hij hem: 'Ik ben hier heel gelukkig en tevreden. Dat kan keren.'¹⁰ Zo geschiedde. De militaire routine was niet besteed aan de jonge schrijver, die tot vlak voor zijn dienstdienst op de deftige redactie van het weekblad *Het Vlaamsche Land* had gewerkt. Nauwelijks twee weken later, op 7 juli, bekende Gijsen aan Van den Oever zijn afkeer van het kazerneleven. 'Ik word hier in ± mate geabrutisseerd. Een soldaat is geen mensch. Alles gaat hier brutaal en hard.'¹¹ Tijdens zijn dienstdienst in de ziekenboeg van Beverlo werd de twintigjarige Gijsen meermaals met de dood geconfronteerd:

'Tweemaal nacht per week en laatst de zondagnacht, de ellendig lange. Van 1 u af was ik portier. Een zware corvee. Al de [zieken] ontvangen. Ook de ouders van een die om 8 u aan tyfus gestorven was. Zijn ouders wisten enkel dat hij zwaar ziek was. Heb die [...] mensen in de morgue bij hun kind gebracht en zijn wezen ontdekt. Zijn ogen waren niet gesloten. Met geweldig pathos sprak dan de moeder voor 't laatst tot haar kind. Met vier soldaten stonden we daar en weenden!'¹²

Zodra Gijsen eind 1923 was afgezwaid, nam hij de draad van zijn oude leven weer op. Met volle kracht zette hij de schouders onder zijn studie geschiedenis. Hij promoveerde in 1925 te Leuven. Vanaf 1 juli 1925 tot en met juli 1927 zou hij voor langere tijd in het buitenland studeren, aan de universiteiten van

Freiburg, Den Haag, Londen, Parijs en Seattle.

Bij Maria Rooman was intussen longtuberculose vastgesteld. Ze deed er alles aan om genezing te bewerkstelligen, maar de ziekte maakte vanaf 1923 elke normale bezigheid haast onmogelijk. Voor steeds langere periodes verbleef ze bij familie op het platteland en in sanatoria.

Ondanks de hachelijke omstandigheden waarin Rooman zich bevond en de drukke professionele bezigheden van Gijsen, bleef hun geloof in een gezamenlijke toekomst overeind. Tot een arts haar op 23 januari 1925 voor het leven invalide verklaarde. Die vrijdagavond stuurde ze vanuit het sanatorium Lizzie Marsilly te Westmalle een angstige brief aan haar 'Berteke'.

'[...] Daarjuist 'n lange en ernstige conversatie gehad met de dokter. Geen schitterende conclusies. [...] Ik heb hem gezegd dat ik tegenover jou wat m'n toestand aanging, altijd eerlijk geweest was en het ook wilde blijven. Vroeg me rechtuit te zeggen of ik ooit nog wel zo sterk zou kunnen worden wat 'n vrouw voor haar kinderen zijn moet: 'n steun en geen last. [...] Ik geloof poes dat je eigenlijk heel voorzichtig en verstandig zoudt zijn af te breken. Denk er bijtijds aan wat je zou kunnen te wachten staan met iemand die niet opgewassen is voor haar taak. Het gaat er niet om om ons beiden alleen, ook de kinderen hebben hun recht. En ik mag je je tijd niet laten verspillen als ik niet zeker weet dat er 'n uitkomst is. Het zou geen leven zijn voor jou en ik zou geen geluk kennen, want ik zou weten dat het m'n

schuld was. Geloof niet dat wat ik je nu schrijf inbeelding is, de dr. was zeer ernstig. Er zal nog wel wat beters voor je weggelegd zijn. Ik weet, lieveke, dat dit je pijn zal doen, maar ik heb het recht niet je beste jaren voor mij te willen houden en goed te weten dat we later toch niet bij elkaar zullen zijn. Je hebt nog heel je leven voor je, je zult gelukkig zijn, en misschien breng ik het er nog eens toe blij te zullen zijn om wat ik vandaag doe.

Wees niet minder sterk dan je kleine kindje en ga NU heen.

Later valt het NOG harder, al lijkt het me wel of het niet erger kan zijn.

Denk niet om mij, ik weet dat ik zo handelen moet, en het niet anders kan of mag. Je weet best hoe heel anders ik het gedroomd had, maar ik sta voor de werkelijkheid. Wees niet boos op me, ik heb al gedaan wat ik kon om er weer boven op te geraken, ook niet op de dr., aan wie ik zei dat het om ons beider geluk ging en jouw toekomst, en hem vroeg ernstig en loyaal te zijn. Ik ben er hem dankbaar voor.

M'n liefste wensen en beste gedachten zullen altijd voor jou zijn.

Nacht, Bertje, ik wou dat ik al 'n tijdje verder was, want ik ben bang voor wat komen moet.

Je M.¹³

Het antwoord van Gijsen op deze brief is niet bekend, maar vaststaat dat hij het voorstel van zijn wanhopige vriendin in

krachtige bewoordingen heeft afgewezen. Bovendien werd de diagnose enkele dagen later afgezwakt door een andere arts, zodat de hoop weer toenam. Vanaf 9 juli 1925 woonde Maria Rooman met haar moeder in een villa in het toen nog zeer landelijke Schilde. Zij gebruikte haar brieven aan 'Berteke' toen ook om de conflicten in het gezin Goris te sussen. De weduwe Euphrasia Gijsen (1865-1961) keurde de relatie met Maria af, wat haar nog meer vervreemde van haar zoon. Marnix Gijsen beweerde bij herhaling dat er in het gezin Goris een cultus was ontstaan ter ere van zijn vroeg gestorven zuster Alice (1897) en dat hij zich daardoor ongewenst voelde, vooral door zijn moeder.¹⁴ Op 2 februari 1926 schreef de jarige Maria aan Gijsen die te Londen zat:

'M'n allerliefsteke,

Van morgen je lieve brief waarvoor hartelijk dank. [...] Je weet poezeke, dat ik buiten jou niets anders heb en ik geloof dat ik maar van iemand houden kan, om wat ze voor jou zijn.

Heb je nu al toelating gekregen om in 't Britisch Rijksarchief te komen? Hoop dat je er veel vinden zult.

En nu nog dit m'n besteke: je kunt je moeilijk voorstellen hoeveel verdriet ik heb, telkens je zo hard over je moeder schrijft. Het doet me zoveel leed poezeke dat ze onvriendlijk tegen jou is om mij, want dat dit in haar houding 'n rol speelt is heel klaar en begrijpelijk. Soms ben ik zo bang om wat later komen zal. Ik weet maar al te goed welke verant-

woordelijkheid ik tegenover jou draag en wat ik jou te vergelden heb, dat ik me afvraag hoe ik het ooit kunnen zal. Daarom vraag ik altijd als ik bid, als ik je niet helemaal gelukkig maken kan dat ik goed zou mogen heen gaan, voor we verbonden worden. Nu in deze zaak met je moeder, moet jij niet de rechter zijn. Het is zo licht te begrijpen dat ik voor haar 't zwarte schaap ben. Maar denk er dan aan dat ze voor jou wat beters hebben wil, en het dus toch maar voor je welzijn is. Schrijf haar Bertje en doe maar of je je vorige brief niet geschreven hadt. Je kunt allicht 'n paar blaadjes volkribbelen, en rep dan over dit geval geen woord meer. Anders is het nukkig stilzwijgen en norske gezichten van 't begin af. Vergeet nooit dat het om je moeder gaat, en die zijn toch altijd egoïst als 't er om gaat een van hun kinderen te moeten afstaan. Voor die paar dagen dat je tussen Parijs-Londen zult thuis zijn, is er dan geen conflict, wat toch al heel veel is. En dan laat je de zaken maar zoals ze zijn. Voor mij hoef je hierom niet bezorgd te zijn. 't Is waar ik ben jarig vandaag - 25 - oud hé. En mag ik voor deze gelegenheid vragen dat je naar huis schrijven zoudt, zonder bitterheid over nutteloze allusies? Op voorhand van ganser harte hiervoor gezoend.¹⁵

Maria's gezondheidstoestand ging in 1926 snel achteruit. Ze vertrok naar Zwitserland op 12 januari 1927 in een ultieme poging haar leven te rekken. Het Sanatorium des Alpes Vaudoises te Leysin zou haar laatste verblijfplaats worden, wat ze zelf ook beseftte. In haar brieven aarzelde ze tussen wanhoop

en berusting. Op 18 juni 1927 deed ze een beeldrijk verslag van het naderende einde aan haar biechtvader, de dichter Jan Hallez (1881-1948):

‘[...] Na heel wat gezocht en vergissingen gaf de dokter elke speciale behandeling op en ging hij over tot het wijze besluit de natuur [...] vrij spel te laten. Het is enkel sindsdien dat ik weer terug rechtgeraak [...]. Geloof dat er meer dan eens gedacht werd dat ik bijna de grote poort bereikt had. Voelde het zelf soms heel duidelijk en soms was het me 'n vreugde te denken dat ik van wal stak - de grote zwarte stroom op - naar de rust toe. Ik voelde me dan los van alle banden - en de gedachte aan de zwijgende knokelige voorman die ik partner zou zijn - was me natuurlijk en vertrouwd. Werd ik voor de zoveelste maal nog te zwaar bevonden voor de lichte schuit? Het lijkt wel zo - en ik vraag me niet zonder angst af wat de toekomst me brengen zal [...].’¹⁶

Maria Rooman stierf op 7 juli 1928 aan een hartstilstand. In *Klaaglied om Agnes* liet Gijsen de dood van Agnes samenvallen met het einde van de jeugd van het hoofdpersonage: ‘[...] Het hart bitter als alsem, ben ik godlasterend het leven ingegaan, omwille van Agnes, mijn kuise bruid, mijn dode zuster, gelijk Eurydice tweemaal verloren.’¹⁷

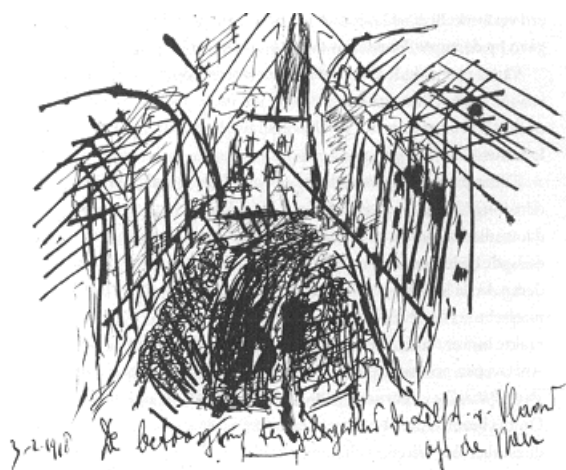
Klaaglied om Agnes is ook de sleutelroman waarin Gijsen zijn jeugdige literaire en politieke bezigheden selectief en verslui-

erd verwerkt heeft. Daarom is het belangrijk wat dieper in te gaan op de ingewikkelde handel en wandel van Marnix Gijsen.

Vanaf 1912 volgde Gijsen de lessen aan de hogere handelsschool van het Sint-Ignatiusgesticht, dat na de Tweede Wereldoorlog zou uitgroeien tot de Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog was Gijsen net als vele andere jonge Vlaamse intellectuelen betrokken bij het activisme, dat in allerlei vormen en gradaties de Vlaamse cultuur verdedigde en in het unitaire België meer macht eiste voor Vlaanderen. In de loop van 1916 maakte Gijsen kennis met de charismatische studentenleider Floris Coutele (1897-1933) en raakte hij verzeild in het broeierige activistische circuit dat in Antwerpen prerevolutionaire dagen beleefde. 1917 was een sleuteljaar. Op 4 februari 1917 werd, met goedkeuring van de Duitse bezetter, de Raad van Vlaanderen opgericht, die op 22 december de politieke zelfstandigheid van Vlaanderen zou uitroepen. De Frontbeweging, een groepering van Vlaamse soldaten aan het IJzerfront, schreef in juli van dat jaar een eerste open brief aan koning Albert 1 om meer rechten voor de Vlamingen te eisen. In Antwerpen vonden enkele activistische betogingen plaats die op relletjes tussen activisten en hun tegenstanders uitliepen.

Het academiejaar 1916-1917 schudde het ordelijke bestaan van de jonge Gijsen grondig door elkaar. Hij raakte gebrouilleerd met de schooloverheid. De aanleiding van het conflict was zijn verzet tegen de discriminatie van het Vlaams tijdens de opleiding. Het Sint-Ignatiusgesticht werd geleid door jezuïeten, die zoals het grootste deel van de toenmalige clerus

Een activistische betoging op de Meir te Antwerpen, gezien door de ogen van de jonge Marnix Gijsen. Archief Marc Galle.

het Vlaams-nationalisme verwierpen en het Vlaams niet erkenden als cultuurtaal, laat staan als omgangstaal. En alles wat niet katholiek was, was de clerus vreemd, zeker in het van oudsher door liberalen geregeerde Antwerpen. Gijsen schreef twee strijdbare artikelen die in 1917 verschenen in *Het Vlaamsch Nieuws*, een dagblad dat vanaf juni 1915 werd geleid door de radicale activisten August Borms en Raf Verhulst. Begin juni 1917 werden Gijsens artikelen gebundeld tot een anoniem pamflet dat de titel *Studenten Oordeelt!* droeg. De jonge Gijsen schetste een beeld van de anti-Vlaamse sfeer bij de schooloverheid, voor wie de dialectsprekende pater-overste symbool stond: 'Gezelle en Streuvels, mor mannekes, binne fefteg jaâr leest die gê mensch meêr... doed en begraven, 'nen bakker! Allée!'¹⁸

De gevolgen van Gijsens daad lieten niet op zich wachten. Hij kreeg een consilium abeundi en trok de poort van het Sint-Ignatiusgesticht achter zich dicht zonder een diploma op zak.

Op 16 september 1917 kwam de voor zijn anti-Vlaamse standpunten gehekeld kardinaal Mercier het lof bijwonen in de Antwerpse Sint-Joriskerk. Een veertigtal activisten besloot een tegenbetoging te organiseren, waarbij onder meer Paul van Ostaijen (1896-1928) werd gearresteerd. De jonge Gijsen was ook aanwezig maar werd ongemoeid gelaten.¹⁹

Bij de wapenstilstand was Gijsen volop actief in de journalistiek, als medewerker van het gematigd activistische weekblad *De Eendracht*. Rond die tijd werd Gijsen ook secretaris van het katholieke en Vlaamsgezinde kamerlid Alfons van de Perre (1872-1925), die hem in 1919 bij uitgeverij De Standaard binnenloodste, waarvan Van de Perre afgevaardigd beheerder

was. Gijsen werkte er voor het weekblad *Ons Volk Ontwaakt* en voor de uitgeverij. In de loop van 1919 verhuisde hij naar het Antwerpse katholieke weekblad *Het Vlaamsche Land*, dat in *Klaaglied om Agnes De Banier* heet. Gijsen trad in 1920 toe tot de redactie van het humanitair-expressionistische tijdschrift *Ruimte*.

Na zijn legerdienst vatte hij een studie geschiedenis aan die hij afrondde in 1925, het jaar waarin hij ook zijn dichtbundel *Het Huis* publiceerde. Op 1 juli 1928 begon de ex-activist Gijsen aan een succesvolle carrière als ambtenaar. Hij werd kabinetschef van de Antwerpse burgemeester Frans van Cauwelaert (1880-1961), de stichter van de krant *De Standaard* en een van de belangrijkste Vlaams-nationalistische katholieke politici van het interbellum. Zes dagen later stierf zijn verloofde, Maria Rooman.

Na *Het Huis* publiceerde Marnix Gijsen ruim twintig jaar geen literair werk van betekenis, tot in 1947 zijn roman *Het boek van Joachim van Babylon* verscheen. In zijn *Autobiografie* noteerde hij dat hij na de lange literaire luwte 'over al wat voor [mij] belang had, plots niet meer te stelpen was'.²⁰ Zo schreef hij in enkele jaren tijd een reeks succesvolle boeken die tot de belangrijkste van zijn oeuvre gerekend mogen worden: de verhalenbundel *Telemachus in het dorp* (1948) en de romans *Het boek van Joachim van Babylon* (1947), *De man van overmorgen* (1949), *Goed en kwaad* (1950) en *Klaaglied om Agnes* (1951). Het was met deze laatste roman dat Gijsen terugblikte op de voor hem zo cruciale periode waarin hij 'tweetalig alhoewel vurig activist' was.²¹ De vijftigjarige schrijver kon zijn jeugdig

alter ego nog slechts weemoedig vanuit de hoogte gadeslaan, net zoals hij het hoofdpersonage samen met Agnes op de hoogste trans van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal de schoonheid van de wereld liet bewonderen. 'Die hinderlijke kinderziekte van het intellect, het nationalisme, was mij vreemd, maar toch kon ik op dat ogenblik niet ontkomen aan het gevoel dat wij samen daarboven, jong en helder, ledig van elke smet des levens, maar vol van edele gevoelens, ons zelve toewijdden aan deze gemeenschap, wier geest als een zachte nevel boven de daken en over de kronkelende stroom moest zweven.'²²

Op 29 september 1984 stierf de vrijzinnige Marnix Gijsen, 83 jaar oud. Zes dagen later zou de jezuïet Karel Van Isacker, historicus en samensteller van de eerste *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, een eucharistieviering opdragen te zijner nagedachtenis. De mis vond plaats in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, een halve eeuw nadat Gijsen zijn Agnes daar de wereld had getoond.

Eindnoten:

- 1 Voor de biografie van Marnix Gijsen en Maria Rooman is gebruikgemaakt van: Marnix Gijsen, *Verzameld Werk*. Meulenhoff-Nijgh & Van Ditmar, 1977. *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Lannoo, 1998. [Willy Devos], *Marnix Gijsen - Jan-Albert Goris. Een postuum eresaluut*. [PSK], 1984. Hendrik J. Elias, *25 jaar Vlaamse beweging 1914-1939*. De Nederlandsche Boekhandel, 1972². De collectie van het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven (AMVC) bevat een handgeschreven tekst waarin Victor Van den Berghe (1897-1977), vriend van Marnix Gijsen, een opsomming geeft van de overeenkomsten tussen de werkelijkheid en fictie in *Klaaglied om Agnes*. De tekst is gedateerd 'sept. 1953'.
- 2 Marnix Gijsen, *Zelfportret, gevleid natuurlijk*. Desclée De Brouwer, 1965, p. 57.
- 3 René Goris, 'Agnes'. In: *Dietsche Warande & Belfort*, jrg. 120 (1975), p. 184-192.
- 4 Het boek zou verschijnen bij Manteau. In het vrijgegeven deel van het archief van René Goris (AMVC) bevindt zich over dit project een brief van Marnix Gijsen aan René Goris van 22 oktober 1978.
- 5 Doorslagen van de getikte afschriften zijn in het bezit van Marc Galle. De afschriften zijn met de hand verbeterd of aangevuld. De spelling is gemoderniseerd. Rooman gebruikt overal de jij-vorm, wat doet vermoeden dat ook de stijl van de brieven is aangepast. De handschriften zijn niet gevonden.
- 6 René Goris, 'Agnes'. In: *Dietsche Warande & Belfort*, jrg. 120 (1975), p. 184.
- 7 Brief van 21 januari 1926 van Maria Rooman aan [Marnix Gijsen]. Archief Marc Galle.
- 8 Marnix Gijsen, *Zelfportret, gevleid natuurlijk*. Desclée De Brouwer, 1965, p. 88.
- 9 René Goris, 'Agnes'. In: *Dietsche Warande & Belfort*, jrg. 120 (1975), p. 184.
- 10 Collectie AMVC.
- 11 Collectie AMVC.
- 12 Brief van 9 september 1921 van Marnix Gijsen aan Karel van den Oever. Collectie AMVC.
- 13 Brief van 23 januari 1925 van Maria Rooman aan Marnix Gijsen. Archief Marc Galle.
- 14 'Haar ontgoocheling dat ik van het mannelijk geslacht bleek te zijn, was zó groot, dat ze me - zogezegd om gezondheidsredenen - naar Schoten heeft verbannen, waar ik drie jaren gebleven ben en slechts na herhaald aandringen van vader, naar Antwerpen ben teruggekeerd.' In: Marnix Gijsen, *De leerjaren van Jan-Albert Goris*. Manteau, 1975, p. 5.
- 15 Archief Marc Galle.
- 16 Collectie AMVC.
- 17 Marnix Gijsen, *Klaaglied om Agnes*. Nijgh & Van Ditmar, 1999, p. 179.
- 18 [Marnix Gijsen], *Een noodkreet! Aan de Studenten van St-Ignatius-Gesticht*, p. 8. Dit is een in de herfst van 1917 verschenen herdruk van *Studenten Oordeel!* (1917).
- 19 Zie ook: Gerrit Borgers, *Paul van Ostajen. Een documentatie 1*. Bert Bakker, 1996², p. 141-149.

- 20 Marnix Gijsen, *Verzameld Werk. Deel v.* Meulenhoff-Nijgh & Van Ditmar, 1977, p. 199.
- 21 Marnix Gijsen, *De leerjaren van Jan-Albert Goris.* Manteau, 1975, p. 31.
- 22 Marnix Gijsen, *Klaaglied om Agnes.* Nijgh & Van Ditmar, 1999, p. 57.

Verantwoording

Bronnen

Niet alle documentaire bronnen die behoren tot de ontstaansdrukgeschiedenis van *Klaaglied om Agnes* zijn bekend.²³ Voor het hele oeuvre van Marnix Gijsen geldt dat er tot op heden zeer weinig manuscripten, concepten, kladversies, aantekenboekjes, typoscripten of gecorrigeerde drukproeven zijn teruggevonden. In de collectie van het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven (AMVC) bevindt zich wel een uitgebreide verzameling brieven en paraferalia, maar weinig of geen documentaire bronnen. De editoren van het *Verzameld Werk*, Marc Galle en Willy Devos, konden naar eigen zeggen rekenen op de medewerking van Marnix Gijsen, maar werden ook geconfronteerd met dit probleem. 'Talrijke manuscripten werden door de auteur vernietigd. Bij het samenstellen van dit *Verzameld Werk*, waarvan de uitgave geen wetenschappelijke oogmerken heeft, konden de herdrukken wel onderling worden vergeleken, maar kon dus vrijwel nooit naar de handschriften worden verwezen.'²⁴

Een deel van het archief van Marnix Gijsen is via zijn tweede vrouw Maria Magdalena Goris-Bambust en Marc Galle terechtgekomen in het AMVC. Gijsen heeft zelf ook stukken afge-

staan aan het Antwerpse archief. Een onbekende hoeveelheid materiaal is nog steeds in het bezit van de erven van Gijsens broer René Goris. Van deze collectie is geen inventaris beschikbaar. Bovendien hebben de erven René Goris besloten hun archief tot in de verre toekomst gesloten te houden. Wat er met het manuscript en de drukproeven van *Klaaglied om Agnes* is gebeurd, blijft een raadsel.

Tijdens Gijsens leven zijn er 22 drukken van *Klaaglied om Agnes* verschenen, aanvankelijk bij A.A.M. Stols en later bij Nijgh & Van Ditmar. Tot en met de achtste druk (Nijgh & Van Ditmar, 1954) gaat het om ongewijzigde oplagen van de eerste druk. De eerste druk verschijnt in 1951 als een gebonden editie in een lichtgrijze, linnen band met gouden bandstempel van Helmut Salden. Het stofomslag is van Theo Bitter. Er zijn vijftien luxe-exemplaren op Hollands papier gedrukt.

De uitgever Alexander A.M. Stols (1900-1973) heeft al in 1939 schriftelijk contact met Marnix Gijsen, in verband met de Wereldtentoonstelling die dat jaar te New York plaatsvindt. Gijsen is vanaf 1 februari 1939 in Amerika aan de slag als adjunct-commissaris-generaal van de Belgische regering en houdt zich bezig met de organisatie van het Belgisch paviljoen.

Op 11 februari 1947 vraagt Stols officieel of Gijsen bij hem wil publiceren.²⁵ Gijsen zegt toe en tot 1964 verschijnt al zijn literair werk bij A.A.M. Stols, te beginnen bij zijn romandebuut *Het boek van Joachim van Babylon* (1947). Jan Greshoff (1888-1971), die ook te New York woont, doet dienst als tussenpersoon en neemt de redactie van de boeken op zich.

Gijsen is meteen een van de best verkopende auteurs van Stols. Ook *Klaaglied om Agnes* is een succes. In 1951 en 1952 brengt Stols zeven herdrukken op de markt, die identiek zijn, op de drukvermelding na. De noot van de uitgever die in de eerste druk is opgenomen verdwijnt vanaf de achtste druk (1954), voor het overige is het zetsel identiek aan de eerste druk.

Voor de negende druk (1959) is er nieuw zetsel gemaakt. De roman verschijnt in een co-editie van Nijgh & Van Ditmar en A.A.M. Stols, als deel van de populaire Zakdoekenreeks ('Boeken die U beslist niet wilt missen'). Het bandontwerp blijft hetzelfde. Titelpagina, formaat en stofomslag veranderen. De meest opvallende tekstuele aanpassing is de 'Gentse slager' (eerste druk, p. 18) die een 'Brugse slager' (negende druk, p. 18) is geworden, waarmee duidelijk wordt dat Gijsen hier op de mythische Jan Breydel doelt. Voorts wordt 'mijn moeder' op de meeste plaatsen 'moeder'.

De tiende druk (1961) en de elfde druk (1967) zijn identiek aan de negende druk.

Op 1 juli 1964 wordt uitgeverij A.A.M. Stols/J.P. Barth opgedoekt na zware financiële moeilijkheden. Bij de liquidatie wordt het fonds verdeeld tussen Nijgh & Van Ditmar en Meulenhoff. *Klaaglied om Agnes* verhuist naar Nijgh & Van Ditmar.

De twaalfde druk verschijnt in 1967. Vanaf de dertiende druk (1970) is de roman deel 97 van Nijgh & Van Ditmar's paperbacks. Voor die dertiende druk is er nieuw zetsel gemaakt. Een deel van de oplage van de dertiende druk verschijnt in 1971 bij het Davidsfonds te Leuven (Belfortreeks nr. 575).

De veertiende druk (1973) en de vijftiende druk (1975) zijn identiek aan de dertiende druk.

Voor de zestiende druk (1977) is er nieuw zetsel gemaakt en zijn er voor het laatst enkele wijzigingen aangebracht in de tekst. Zo is 'hartelijk' 'hartstochtelijk' geworden (zestiende druk, p. 99). Op een andere plaats ontstaat er een vreemde zin:

'Ik heb je lief, dwaze jongen. Je zal van mijn zoen niet sterven, maar je hebt het gewaagd.' (eerste druk, p. 170)

'Ik heb je lief, dwaze jongen, maar je hebt het gewaagd.' (zestiende druk, p. 139)

In 1977 verschijnt het *Verzameld Werk* van Marnix Gijsen in een co-editie van Meulenhoff en Nijgh & Van Ditmar. De editie van *Klaaglied om Agnes* die in het *Verzameld Werk* staat, is 'afgedrukt naar de elfde druk'.²⁶

De zeventiende druk (1979) is identiek aan de zestiende druk. Het is de laatste druk die verschijnt als deel 97 van Nijgh & Van Ditmar's paperbacks. Daarna is *Klaaglied om Agnes* geregeld herdrukt, waarbij steeds het zetsel van de zestiende druk is gebruikt.

Klaaglied om Agnes verschijnt in 1974 als Bulk Boek nr. 29 bij Knippenberg's Uitgeverij te Utrecht.

De roman is vertaald in het Engels (*Lament for Agnes*, Twayne, 1975), in het Zweeds (*Klagosång över Agnes*, Coeckelberghs, 1976) en in het Afrikaans (*Klaaglied om Agnes*, Academica, 1977). De Afrikaanse vertaling is herdrukt in 1979. In 1979 verschijnt de roman ook in het Welsch (*Galarnad Annes*, Davies, 1979).

In 1975 is van *Klaaglied om Agnes* een tv-film gemaakt. De regie van deze coproductie BRT-NCRV was in handen van Ruud Kens.

Het valt niet te achterhalen hoe nauwlettend Gijsen heeft toegekeken op alle herdrukken die bij zijn leven zijn verschenen en of hij na de eerste druk nieuwe edities heeft gereviseerd of actief geautoriseerd. Drie keer is er een mogelijkheid geweest de tekst van de roman te herzien, bij de negende (1959), de dertiende (1967), en de zestiende druk (1977). Hierover is vooralsnog geen correspondentie teruggevonden. Ook al dan niet gecorrigeerde drukproeven ontbreken.

Over het totstandkomen van de eerste druk is wel een en ander bekend. In de vroege jaren vijftig hield Jan Greshoff zich voor uitgeverij A.A.M. Stols hoofdzakelijk met Marnix Gijsen bezig. De wijze waarop Greshoff de kopij die Gijsen leverde onder handen nam, wilde hij liever verborgen houden voor de laatste. Op 27 december 1951 schrijft Greshoff aan Stols: 'Let wel: Bert [Marnix Gijsen] zelf heeft er geen idee van hoeveel er in G. en Kw. [*Goed en kwaad*] en Agnes veranderd is! Laat het hem nooit merken. En laat vooral de buitenwacht er nooit lucht van krijgen. Dat is - onder ons een geheim - en een zaak van groot vertrouwen.'²⁷ Ook J.P. Barth, de compagnon van Stols, wordt op 26 april 1952 door Greshoff herinnerd aan de zwijgplicht: '[...] 1e nooit aan iemand iets over mijn bewerking van Goris m.s. mede te delen. 2e nooit met de drukproeven de kopij aan Goris te zenden, altijd de drukproeven alléén. Het is n.l. soms wat pijnlijk als hij ziet hoe hij zat te knoeien. [...] Je zult zien dat mijn veranderingen, welke mij veel hoofdbreken kosten zich tot enkele punten beperken **1** het verkorten van te lange zinnen, het herschikken van een verkeerde zinsorde **2** het zoeken van synoniemen waar G. aldoor hetzelfde woord herhaalt **3** het inperken van het gebruik van vreemde woorden,

dat bij hem zóó ver gaat, dat hij voor de gemiddelde Nederlandsche lezers onverstaaubar wordt. **4** Het verduidelijken van zijn bedoeling waar hij onduidelijk is. **5** Het lossen en lichter maken van de volzin door de bijzin te verkorten.²⁸

Greshoff besepte dat de redactie van Gijsens teksten een zeer delicate zaak was. Toen voormalig Manteau-redacteur Jeroen Brouwers in de jaren zeventig de omertà doorbrak en onthulde dat de meeste Vlaamse boeken - ook die van Gijsen - werden herschreven door Nederlanders, ontstond er flink wat deining in het Vlaamse literaire leven.²⁹ Gijsen noemde Brouwers 'crapuul' en wilde van zijn onthullingen niets weten: 'Hij [Jeroen Brouwers] zegt onder meer dat Greshoff mijn teksten zou verbeterd hebben. Greshoff heeft daar geen hand naar uitgestoken.'³⁰

Deze geschiedenis doet vermoeden dat de oorspronkelijke kopij - die dus al jarenlang zoek is - in grote mate afwijkt van de gepubliceerde versies.

Marnix Gijsen heeft nochtans de ambitie gehad de standaardtaal te hanteren en dialect achterwege te laten. Zo houdt hij bij zijn definitieve terugkeer naar Vlaanderen in 1964 een toespraak voor de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taalen Letterkunde te Gent, waarin hij betreurt 'dat het eczeem van het dialect nog altijd onze taal aanvreet [...]. Deze melaatsheid van onze taal is een schande, en ik meen dat het ons aller plicht is, een uiterste inspanning te doen om deze vlek uit het Vlaamse Israël te verwijderen. [...] Taalkundig dragen we nog steeds hardnekkig vuil ondergoed.'³¹

Tekstweergave

Voor deze leeseditie van *Klaaglied om Agnes* is de zestiende druk uit 1977 als basistekst gekozen. Het is de laatste druk die Marnix Gijsen heeft kunnen autoriseren. Alle latere drukken zijn identiek aan de zestiende druk.

Spelling

Gijsen heeft *Klaaglied om Agnes* naar alle waarschijnlijkheid geschreven in de oude spelling van De Vries en Te Winkel of in een spelling die slechts gedeeltelijk tegemoetkwam aan de spellinghervorming van 1947. Op 14 september 1951 schrijft Marnix Gijsen aan A.A.M. Stols: ‘Gisteren ontving ik de proeven van het boek en, zeer tot mijn ontsteltenis, moest ik vaststellen van de tekst in die verdomde moderne spelling is omgezet. Ik ben er helemaal niet mee akkoord dat U mij zo voor een “fait accompli” stelt en ik wensch dan ook nadrukkelijk dat er in het boek melding gemaakt wordt van dit feit [...]’.³²

Stols vraagt Greshoff op 19 september om Gijsen duidelijk te maken dat het gebruik van de spelling van Marchant nodig is. ‘[...] Waarom zou hij anders niet de spelling van Siegenbeek of van Hooft nemen? En wat doet het beeld er tenslotte toe? [...] Voor ons (in de uitgeverij) is de nieuwe spelling geen probleem, maar een eis. Probeer hem (die te lang weg is om alles daarover gevolgd te hebben) van mijn goed recht te overtuigen. [...]’³³

In de eerste druk (1951) staat een noot van de uitgever: ‘Deze tekst is door de uitgever om redenen van nuttigheid in de nieuwe spelling gezet.’

Voor deze nieuwe uitgave van *Klaaglied om Agnes* is de tekst zo consequent mogelijk aangepast aan de nieuwste spelling. Bij het herspellen van de oorspronkelijke kopij voor de eerste druk van *Klaaglied om Agnes* heeft men de oude en/of foutieve spelling volledig vervangen.³⁴ Bij deze zesentwintigste druk zijn, voor zover nodig, aardrijkskundige namen, de tussen-*n*, het aaneenschrijven, de *k/c*-kwestie, enzovoorts, aangepast volgens de regels van de spelling van 1995.

Correcties

In de tekst van deze uitgave is een aantal correcties aangebracht. Dit gebeurde na een woord-voor-woordvergelijking van de eerste druk (1951) en de zestiende druk (1977) van *Klaaglied om Agnes*, en mede op grond van steekproeven in de negende druk (1959) en dertiende druk (1970). Als norm is hierbij het vergroten van de leesbaarheid gehanteerd.

Bij de negende, dertiende en zestiende druk van *Klaaglied om Agnes* zijn er, behalve eerder vermelde wijzigingen, enkele tientallen kleine tekstingrepen doorgevoerd, die voornamelijk woordkeuze en interpunctie hebben gemoderniseerd. Niettemin zijn er zelffouten, syntactische onduidelijkheden en lexicale afwijkingen blijven staan en zijn er fouten bijgekomen door het intikken van het nieuwe zetsel, die in deze editie met de nodige terughoudendheid wel zijn gecorrigeerd. Inconsequent gespelde titels zijn geüniformeerd, maar fouten die systematiek vertonen zijn gehandhaafd.

In alle drukken worden aanhalingstekens en cursief inconsequent gebruikt. Samen met de soms zeer creatieve inter-

punctie van Gijsen is dit alles zoveel mogelijk intact gelaten. Diakritische tekens zijn aangepast aan de hedendaagse norm.

Hieronder volgt een opgave van de correcties die ten opzichte van de zestiende druk zijn aangebracht. Na het paginacijfer en het regelnummer wordt eerst de verbeterde versie gegeven; na de · volgt de oorspronkelijke versie.³⁵

- 12,8 redeneren · redenen
- 12,20 zou · zouden
- 16,18 protserige · plotselige
- 20,12 hinderde · hinderden
- 20,19 zondagswandeling · zondagwandeling
- 21,3 verrichtten · verrichten
- 24,24 feestzaal · Feestzaal
- 27,14 gevoelen · gevoelens
- 36,6 sarò · saró
- 42,25 'De naakte vrouw' · 'de Naakte Vrouw'
- 56,13 schoot? · schoot.
- 62,13 grotesks · grotesk
- 63,10 haars · haar
- 65,1 wijzigen · wijzigingen
- 66,11 het · hij
- 66,12 spoedt? · spoedt.
- 67,20 had · hadden
- 68,6 ons · onzer
- 68,23 hun · hen
- 73,10 Ik · ik
- 76,4 versregel: · versregel

76,5 vertrek: · vertrek
78,14 om de wille · onderwille
82,13 kon · konden
84,23 *Jouissez · Jouissez*
85,15 Mélisande · Melisande
87,12 Debussy, · Debussy
89,19 bewoog · bewogen
89,25 solide · soliede
92,13 Het · het
94,20 gediagnosticeerd · gediagnosiceerd
97,7 Al · Als
99,26 Het enige wat · Het enige dat
100,7 was. · was?
107,7 *félicité*, · *felicité*,
112,8 Het enige wat · Het enige dat
116,18 verminderden · verminderde
121,21 Tussorts · Tussorts'
122,20 gaarne · gaande
128,4 geeft?' · geeft.'
134,15 het eerste · eerste
137,22 liep · liepen
144,13 *pourquoi · pourquoi*
144,16 bijverdiensten bijeen te schrappen · bijverdiensten te schrappen
147,19 Het Lam Gods · het Lam Gods
148,3 Het Lam Gods · het Lam Gods
149,16 voor wie · waarvoor
153,3 die op · die
159,14 zou · zouden

159,18 er voor · er
163,17 onverwachtst · onverwachts
163,25 ik me · ik
168,8 van wie · waarvan
171,24 'notre · 'nortre
172,20 voor wie · waarvoor
174,8 'Ouwe · 'ouwe
174,8 hoer.' · hoer'.
177,4 instituut · Instituut
179,21 1951 · 1951.

De eerste druk van *Klaaglied om Agnes* werd in 1951 gezet uit de Lutetia (in lood), het eerste lettertype dat Jan van Krimpen in 1923/'24 ontwierp. Lutetia is als ontwerp achterhaald door Van Krimpens latere lettertypen.

In 1938 kreeg Jan van Krimpen de opdracht van de in Haarlem gevestigde Vereeniging voor Druk- en Boekkunst voor het maken van een lettertype voor de nieuw te verschijnen Statenbijbel. Door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd de productie van deze letter nooit voltooid.

Bij de huidige digitale productie van de DTL Haarlemmer ging Frank E. Blokland uit van de originele ontwerptekeningen van Jan van Krimpen. De huidige Haarlemmer is een interpretatie van het door Jan van Krimpen ontwikkelde concept.

Deze zesentwintigste druk werd in 1999, op aanwijzingen van Tessa van der Waals en Suzan Beijer, digitaal gezet uit de DTL Haarlemmer.

Het omslagontwerp is van Tessa van der Waals.

Eindnoten:

- 23 Zie: Anny Raman, *Bibliografie van Marnix Gijsen*. Heidelberg-Orbis, 1973.
- 24 Marnix Gijsen, *Verzameld Werk. Deel 1*. Meulenhoff-Nijgh & Van Ditmar, 1977, p. 993.
- 25 C. van Dijk, *Alexander A.M. Stols*. Walburg Pers, 1992, p. 365-372. Over de relatie Gijsen-Stols, zie: Cees van Dijk, 'Alexander AM Stols en Marnix Gijsen'. In: *Ons Erfdeel*, jrg. 34 (1991), p. 391-392.
- 26 Marnix Gijsen, *Verzameld Werk. Deel 1*. Meulenhoff-Nijgh & Van Ditmar, 1977, p. 1017.
- 27 Jan Greshoff en A.A.M. Stols, *Briefwisseling J. Greshoff-A.A.M. Stols. Deel 2*. [Salma Chen & S.A.J. van Faassen, eds.], Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiedienst, 1992, p. 863.
- 28 Jan Greshoff en A.A.M. Stols, *Briefwisseling J. Greshoff-A.A.M. Stols. Deel 3*. [Salma Chen & S.A.J. van Faassen, eds.], Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiedienst, 1992, p. xxviii.
- 29 Jeroen Brouwers, *Mijn Vlaamse jaren*. De Arbeiderspers, 1978.
- 30 Herman de Coninck, 'Marnix Gijsen en de moordenaar van het Koningspleintje'. In: *Humo* van 11 september 1980.
- 31 Marnix Gijsen, *Zelfportret, geveid natuurlijk*. Desclée De Brouwer, 1965, p. 105-106.
- 32 Jan Greshoff en A.A.M. Stols, *Briefwisseling J. Greshoff-A.A.M. Stols. Deel 3*. [Salma Chen & S.A.J. van Faassen, eds.], Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiedienst, 1992, p. 439-440.
- 33 O.c.: p. 272-273. In 1951 verschijnen er nog steeds herdrukken van titels van Marnix Gijsen die niet herspeld zijn. Gijsen heeft het niet begrepen op de nieuwe woordbeelden die door herspellen ontstaan. Vreemd genoeg staat *Het boek van Joachim van Babylon* in een niet-herspelde versie in het *Verzameld Werk* (1977), op uitdrukkelijk verzoek van Gijsen zelf.
- 34 De corrector van dienst die naar alle waarschijnlijkheid ook *Klaaglied om Agnes* heeft herspeld, heet Guillaume Priem. Zie: Rico Bulthuis, *De koorddansers en andere herinneringen*. Nijgh & Van Ditmar, 1985, p. 95.
- 35 Met dank aan Geert Buelens, Marc Galle, Marion Hoff, Dirk Van Hulle, Lidewijde Paris, Vic van de Reijt, Marc Somers, Carla Walschap en Hugo Walschap, voor hun hulp en advies bij het voorbereiden van deze editie.